

МЕНАЏМЕНТ ПЛАН
просторне културно-историјске целине Сењски рудник

MANAGEMENT PLAN
for Spatial Cultural – Historical Unit Senjski Rudnik

Менаџмент план просторне културно-историјске целине Сењски рудник

приредили
Ђорђе Миловановић, мр Христина Микић, Предраг Дикић,
Милан Милошевић

Завод за заштиту споменика културе, Крагујевац

За издавача: Марко Грковић, директор

Лектура:
Милица Стоилковић

Прелом и дизајн:
Мирјана Рикало

Фотограф:
Предраг Циле Михаиловић

Превод:
Ана Сивачки, Нада Тарабић
NB преводи, Београд

Тираж: 300

Штампа:
Штампарија Графо професионал д.о.о., Крагујевац

ISBN 978-86-907841-4-1

COBISS.SR-ID 201622796

LJUBLJANA PROCESS
REHABILITATING OUR COMMON HERITAGE

Менаџмент план просторно културно-историјске целине Сењски рудник финансиран је ЕУ грантом за одрживу рехабилитацију културног наслеђа на Западном балкану бр. 2012/295-647 преко Регионалног савета за сарадњу-Радне групе за културу и друштво у оквиру пројекта Љубљански процес 2: Рехабилитација нашег заједничког наслеђа.

Садржај:

Предговор 4
Историјат и границе просторне културно-историјске целине Сењски рудник 6
Вредности Сењског Рудника 10
Индустријско - археолошка вредност 10
Културно – историјске вредности 11
Естетске вредности 13
Социо-антрополошке вредности 14
Туристичке и економске вредности 14
Научно-истраживачке вредности 15
Аутентичне вредности 15
Компаративне вредности 16
Ризици и претње 18
Принципи и мере заштите и очувања просторне културно-историјске целине Сењски рудник 21
Конзерваторска филозофија 24
Правни аспекти и могући модели управљања просторно културно-историјском целином Сењски рудник 29
Организациони апсекти и органи управљања просторно културно-историјском целином Сењски рудник 43
Економски контекст рехабилитације простоне културно историјске целине Сењски рудник 46
Економска валоризација и потенцијали Сењског рудника у функцији локалне и регионалне економске ревитализације 51
Литература 62

Предговор

Република Србија је од 2003. године учесник „Регионалног програму за културно и природно наслеђе Југоисточне Европе Савет Европе" са циљем валоризације културног и природног наслеђа као чиниоца идентитета овог региона, али и као фактора политичке сарадње на хармонизованим политикама одрживог развоја културног наслеђа. 2011. године на основу одлуке Савета министара културе Југоисточне Европе, пројекат је настављен, овог пута под називом „Љубљански процес II – Рехабилитација заједничког наслеђа".

Циљ Љубљанског процеса II је да обезбеди примену управљачких инструмената за високо квалитетну рехабилитацију наслеђа кроз развој ИПРР/СААХ методологије, интеграцију интерсекторске праксе, развој регионалне сарадње и успостављање одрживих механизама финансирања. Техничку и финансијску подршку Љубљанском процесу пружа Савет Европе (Директорат за демократско управљање, културу и диверзитет Савета Европе) и Европска комисија (Дирекција за проширење). Љубљанским процесом II управља међународна регионална организација, под називом Регионални савет за сарадњу (RCC) са средиштем у Сарајеву, кроз регионалну Радну групу за културу и друштво основану у септембру 2010. године, чији рад технички координира Секретаријат у Цетињу. Програм се истовремено примењује и у Албанији, Босни и Херцеговини, Бугарској, Хрватској, Македонији, Румунији и Црној Гори, као и на Косову* у складу са Одлуком Владе о учешћу представника институција на Косову на регионалним скуповима а у складу са резолуциојом УН 1244.

Менаџмент план за просторну културно-историјску целину Сељски рудник има за циљ да омогући ефикасно управљање, заштиту и рехабилитацију ове просторне целине, као и да се њиме успоставе одрживи принципи рехабилитације и економсог развоја овог подручја. Он се бави идентификацијом кључних питања управљања и правног режима, економских потенцијала и принципа рехабилитације културно-историјске целине Сењски рудник.

Део који се односи на заштиту просторне културно-историјске целине Сењски рудник припремио је Ђорђе Миловановић из Завода за заштиту споменика културе Крагујевац, анализу економских потенцијала Сењског

* овај назив не утиче на став о статусу и у складу је са УНСБ 1244 и мишљењем МСП о косовској декларацији независности.

Рудника приредила је мр Христина Микић МБС/ГКЕ, а анализу правних аспеката и управљања Сењским рудником приредили су адвокат Предраг Дикић и Милош Милошевић из Скупштине Града Крагујевца.

План је направљен у складу са принципима партиципативног поступка израде оваквих управљачких докумената и као такав треба да пружи оквир управљања и помогне у кординацији акција које ће допринети интегралној заштити и очувању овог простора.

Како је Сењски рудник први пилот пројекат одрживог развоја базиран на искључивој оријентацији према услужним, пре свега културним делатностима, креативним индустријама и туризму, посебна пажња посвећена је сагледавању и вредновању потенцијала овог локалитета за економску рехабилитацију локалних заједница и региона у коме се налази.

Користимо прилику да захвалимо проф. др Гојку Рикаловићу са Економског факултета Универзитета у Београду и Марку Грковићу, директору Завода за заштиту споменика културе Крагујевац на корисним сугестијама, као и Асји Драчи-Мунетан из Министарства културе и информисања Републике Србије, Естели Радоњић-Живков и Ненаду Лајбеспергену из Републичког завода за заштиту споменика културе на помоћи у реализацији пројекта.

У Крагујевцу, септембра 2013.

приређивачи

Историјат и границе просторне културно-историјске целине Сењски рудник

Материјални трагови индустријализације на овом простору везују се за прву половину XIX века, ослободилачке ратове на Балкану и перманентну потребу одговарања војним изазовима. У том контексту изграђен је комплекс Тополивнице у Крагујевцу, као прва индустријска целина у овом делу Европе. Војна индустрија се није могла развијати без погонских сировина, па су улагани напори за проналажење експлатационих лежишта угља као најмоћнијег енергента познатог у то доба. Почетак производње првих топова и експлатације угља започели су готово истовремено 1853. године, захваљујући вештој организацији и визионарству тадашњих власти, које су декларативно прихватиле овај пројекат као најважнији национални интерес.

Сењски рудник представља најстарији рударски комплекс у Србији, оформљен у периоду између 1853-1860. године, за време владавине кнеза Александра Карађорђевића. Од тада је започело интензивирање индустријализације, па је логично уследио читав низ успешних пројеката и појава у наступајућим деценијама. Тежња ка ефикаснијем снабдевању производних погона сировином из Сењског Рудника, довела је до изградње пруге уског колосека 1892. и ефикасном повезивању са Крагујевцем у циљу испоруке угља неопходног за рад Тополивнице. Од посебног значаја за даљу еволуцију Сењског Рудника представљао је излазак на главну железничку артерију југоисточне Европе, трасу нормалног колосека Београд – Ниш. Сада је и железница Србије постала један од најважнијих конзумената сировина из овог рудника, поред војне фабрике.

Истраживање и правна заштита индустријског наслеђа на подручју Централне Србије, а под ингеренцијом регионалне институције - Завода за заштиту споменика културе Крагујевац, временски се поклапа са истоветним процесима у најразвијенијим државама света. Ово је за последицу имало интегрално очување неколико објеката на различитим локалитетима у распону од 1953-1980. године, када је ова делатност била и најинтензивнија. У истом интервалу спроведена је процедура заштите три објекта унутар целине Сењског Рудника: Александров поткоп (1860), Музеј угљарства (1930) и Машинска радионица (1922).

Као резултат ове делатности, поменути објекти нашли су се на листи споменика културе – и утврђени за непокретна културна добра од великог значаја одлуком ЗЗСК КГ; Р 66/1 од 24.02.1975. године. Поред наведених

објеката, правној заштити подлеже и Зграда извозне машине са торњем и парним постројењем израђеним између 1871-1873. године, регистрованим и заведеним као дело техничке културе од стране Музеја науке и технике број 18311 од 27. 10. 2005; у смислу Закона о културним добрима Парна машина за превоз људи и материјала J. Korosy Gratz МНТ бр. 183/1 од 27.10. 2005.

Интересовање за индустријско наслеђе и помак у њиховој заштити јављају се изнова неколико деценија касније, као последица нужне пренамене појединачних објеката, али и читавих целина, у циљу њихове самоодрживости, а након дугог низа година девастације проузроковане економском и политичком кризом. Почетком овог века индустријска целина Сењског Рудника као једна од најстаријих и тесно скопчаних за саме зачетке индустријализације (језгро формирано између 1853– 1860), не само Србије већ и читаве ове европске регије, евидентирана је од надлежних служби као херитолошки и социо-антрополошки изузетно вредна и са огромним потенцијалом пренамене, а са друге стране, високоризичном у смислу могућег девастирања појединачних, реперних објеката.

На основу спроведене еволуације појединачних објеката, подцелина и урбане структуре формиране на овом простору у временском распону од половине XIX до половине XX века, објекти и амбијенти, у овом менаџмент плану, језгром просторно културно-историјске целине Сењски рудник обухваћени су објекти и амбијенти: Александров поткоп са грађевином изнад (1860), Зграда директора рудника – „Хофманова вила" (1898-1900), Црква Св. Прокопија (1900), зграда ресторана „Пролеће" (1900), зграда Железничке станице (1905), Основна школа (1905 – 1907), Стара дирекција – Управа (1910), Машинска радионица (1922), Зграда Братинске благајне (1928), Соколски дом подигнут 1930. године, Зграда Музеја угљарства (1930), Месна канцеларија саграђена 1947. године, Парна машина за превоз људи и материјала Ј. Коросу Гратз (1871-1873) и Радничка улица (1898 – 1910).

Граница просторне културно-историјске целине (core zone) полази са североистока од најсевернијe тачке катастарске парцеле број 8273, иде ка југу спољном ивицом исте парцеле, наставља ка југу спољном ивицом катастарске парцеле број 243 до тачке додира са спољном ивицом катастарске парцеле број 8239/1, скреће ка истоку замишљеном линијом управном на спољну ивицу исте парцеле, скреће ка југу, ка југозападу и на крају ка северу спољном ивицом катастарске парцеле број 8239/1, скреће ка северозападу спољним ивицама катастарских парцела број 255/1 и 255/2, скреће ка северу, ка западу и на крају, ка југу спољном ивицом катастарске парцеле број 8239/1, наставља ка југу спољним ивицама

катастарских парцела број 8229, 1497, 1493, 1488, 1482, 1481, 1480. 1477 и 1475, скреће ка северозападу спољним ивицама катастарских парцела број 1475, 1476, 8229, 1472, пресеца катастарску парцелу број 8229 замишљеном правом линијом до тачке додира са кп.бр. 1424, наставља ка северозападу спољном ивицом исте парцеле, пресеца парцелу 8300 замишљеном правом линијом до тачке додира са катастарском парцелом број 1410, наставља ка северозападу спољном ивицом исте парцеле до тачке додира са катастарском парцелом број 8249/2, пресеца исту парцелу замишљеном правом линијом до тачке додира са катастарском парцелом број 1337, скреће ка североистоку спољном ивицом катастарских парцела број 8249/2, 8249/3, 1379/1 и 1378, наставља ка северу спољном ивицом катастарске парцеле број 8282 до тачке додира са катастарском парцелом број 8279, пресеца исту парцелу замишљеном правом линијом до тачке додира са катастарском парцелом број 8281, наставља ка северу спољном ивицом исте парцеле, пресеца катастарску парцелу 8278 замишљеном линијом управном на спољну ивицу исте парцеле, скреће ка истоку спољним ивицама катастарских парцела број 8278, 233/1, 232, 231, 230 и 8233, пресеца катастарску парцелу број 8233 замишљеном правом линијом до тачке додира са катастарском парцелом број 8275, скреће ка североистоку спољном ивицом исте парцеле и долази до почетне тачке.[1]

Заштићена околина просторне културно-историјске целине (buffer zone)[2] обухвата следеће катастарске парцеле: број 163/1, 197, 272, 273/2, 285, 291, 1326, 1327, 1328, 1329, 1330, 1331, 1332, 1333,1334, 1335, 1339, 1340, 1349, 1350, 1351, 1352, 1356, 1359 КО Сењски рудник, у државној својини, број :163/2, 163/3, 271/1, 271/2, 273/1,273/3, 273/4, 273/5, 274, 275, 276, 277, 278/1, 278/2, 278/3, 278/4, 278/5, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 1336, 1337, 1338, 1353, 1354, 1357, 1358, 1363/1, 1363/2, 1364, 1365, 1366, 1367, 1368, 1369, 1370, 1371, 1372/1, 1372/2, 1372/3, 1373, 1374, 1375, 1376/1, 1376/2 КО Сењски рудник, у приватној својини, број 1499, 1500, 1502, 1503 КО Сење, у државној својини, број 1501, 1504 КО Сење, у приватној својини и број 1505 КО Сење у мешовитој својини. Граница заштићене околине просторне културно историјске целине на западу

[1] Видети у Додатку: Прилог 1. – Мапа ПКИЦ Сењског рудника са евалуацијом објеката, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац, 2008.

[2] Граница заштићене околине је дефинисана у сарадњи са Заводом за заштиту природе Србије, а због катастарске условљености и природних географских одлика и карактеристичног рељефа зонирана је само на местима где је установљена њена неопходност.

полази од најсевернијe тачке катастарске парцеле број 197, иде према југозападу спољним ивицама катастарских парцела број 197, 272, 273/1, 273/3, 273/4, 274, 275, и 277, скреће ка југоистоку спољним ивицама катастарских парцела број 277, 278/1 и 284, пресеца парцелу 8279 замишљеном правом линијом до тачке додира са катастарском парцелом број 291, скреће ка југозападу спољном ивицом исте парцеле, скреће ка југоистоку спољним ивицама катастарских парцела број 291, 1366, и 1370, скреће ка југозападу спољним ивицама катастарских парцела број 1370 и 1371, скреће ка југоистоку спољним ивицама катастарских парцела број 1371 и 1373, скреће ка југозападу спољним ивицама катастарских парцела број 1358, 1357. 1356, 1354 и 1353, пресеца к.п.бр. 1348 замишљеном линијом управном на спољну ивицу исте парцеле, скреће ка југу спољним ивицама катастарских парцела број 1348, 1340, 1326, 1327, 1334, 1328,1329, 1335 и 1336 и долази до тачке спајања са границом просторне културно историјске целине. Граница заштићене околине просторне културно-историјске целине на истоку полази од најјужније тачке катастарске парцеле број 1505, иде ка североистоку и наставља ка северу спољним ивицама катастарских парцела број 1505, 163/2 и 163/3, наставља ка северу замишљеном правом линијом која пресеца парцелу број 163/1 до тачке додира са северном ивицом исте парцеле, наставља ка северу спољном ивицом катастарске парцеле број 163/1 и долази до тачке спајања са границом просторне културно историјске целине.

Елаборат утврђивања Сењског Рудника, за културно добро–споменик културе, налази се у процедуралној обради највиших државних органа заштите културног наслеђа, од 2008. до данас. Разлог оклевању, била је недоумица око повезивања суседних ентитета (Равна река и Сисевац) који су у блиској историјској, технолошкој и друштвеној вези са Сењским рудником, као и због изостављања појединих објеката из просторне целине, за које су највише стручне инстанце сматрале да морају бити евалуиране. У истом контексту, Министарство културе и информисања, формирало је Радну групу за просторна питања и пружање стручне помоћи у изради правног предлога и унапређењу просторних и планских докумената Сењског Рудника, састављену од релевантних експерата, са циљем да одговори на евентуалне пропусте и пружи решења. Решењем ресорног Министарства бр: 119-01-96/2012-02 од 02.10.2012., у периоду од 02.10.2012. до 02.01.2013. вршене су накнадне анализе, које су за исход констатовале да је постојећи материјал високог квалитета и да представља веома добру основу за заштиту места. Имајући ово у виду, Менаџмент план обухвата постојеће границе културно-историјске целине

које су утврђене као такве претходним активностима Завода и осталих релевантних институција, уз уважавање закључака ове радне групе у погледу даљег управљања овим простором.

Вредности Сењског Рудника[3]

Временом је овај рудник угља постао изузетно важан центар и стециште бројних рударских породица из разних крајева Балкана, које су на овај узани простор преносили све одлике својих ентитета. Од отварања првих копова па до данас, овде је оформљен специфичан индустријски ансамбл од посебног националног интереса. Својом посебном урбанистичком матрицом рударске насеобине, етнографском, друштвеном и културном аутентичношћу, представља незаобилазан фактор у даљем проучавању и разумевању историјског и социолошког карактера развоја нововековне српске државе, њене индустрализације и увођење у савремене светске токове.

Вредности спецификума Сењског Рудника, јединствене рударске насеобине која је у готово интегралном виду остала да егзистира до наших дана, најлакше се могу сагледати кроз појединачне евалуационе сегменте: археолошке вредности, културно историјске вредности, естеткске вредности, еколошке и природне вредности, геолошке вредности, друштвено-социјалне вредности, рудно-минералне вредности, туристичке и економске вредности, научно-истраживачке вредности, аутентичне вредности и компаративне вредности.

Индустријско - археолошка вредност

Вредност археолошке целовитости Сењског рудника и сродних припадајућих индустријских пејзажа у окружењу, насталих у распону од половине XIX до половине XX века, је апсолутно евидентна и препозната као таква кроз елаборате, како домаћих, тако и страних експертских тимова, поготово сагледавањем унутар интернационалних оквира. Поред објеката елаборираних студијом надлежне службе заштите, од изузетног значаја је

[3] Елаборирано и прилагођено у складу са оквирном методологијом Љубљанског процеса 2: Рехабилитација нашег заједничког наслеђа. Видети више: Regional Cooperation Council-TFCS (2011) *Ljubljana process II: rehabilitating our common heritage*, General Reference Framework, Council of Europe/EU, TFCS (2011)09.

пружни ток којим је обезбеђена транспортација сировине, али и на један практичан и симболичан начин остварена веза са значајним центрима, не само у Србији, већ и другде, што јој даје одређен интернационални значај, али и упућује на неопходност детаљнијих анализа и идентификовање сегмената који би такође могли ући у програм правне заштите.

Независно од горе поменутог, евидентно је постојање бројних машина алатљика и других индустријских артефаката релевантних експлоатационим процесима угљенокопова као и железничком транспорту, које су у надлежности Музеја науке и технике у Београду, а акумулиране унутар целине. Оне представљају изузетан допринос у комплетном индустријско-археолошком вредновању Сењског рудника. Значај ове целине, између осталог, садржана је и у чињеници постојања бројних индивидуалних објеката, као и јединственом рударском пејзажу који сам по себи говори о генези развитка индустрије и друштвеним процесима унутар урбане енклаве, као контрапункта потпуно руралном неразвијеном окружењу. Јединственост оваквог пејзажног доживљаја, насталог комбинованим деловање човека и природе, препозната је и од стране *ICOMOS-a,* као својство које у потпуности задовољава значење термина – културни предео.

Значај међусобног односа између природних и творевина насталих деловањем човека, у будућности морају постати предмет детаљније евалуације. Поред тога, до сада је пуно тога урађено на идентификовању Сењског Рудника као локалитета са огромним потенцијалом за номиновање на *UNESCO* листу, као вредности светског индустријског наслеђа.

Културно – историјске вредности

Материјални трагови индустријализације на овом простору везују се за прву половину XIX века, ослободилачке ратове на Балкану и перманентну потребу одговорања војним изазовима. У том контексту изграђен је комплекс тополивнице у Крагујевцу, као прва индустријска целина у овом делу Европе. Војна индустрија се није могла развијати без погонских сировина, па су улагани напори за проналажење експлатационих лежишта угља као најмоћнијег енергента познатог у то доба. Почетак производње првих топова и експлатације угља започели су готово истовремено 1853. године, захваљујући вештој организацији и визионарству тадашњих власти, које су декларативно прихватиле овај пројекат као најважнији национални интерес.

Национални и интернационални значај Сењског рудника односи се на кључну улогу у индустријализацији Србије и Балкана. Он представља најстарији рударски комплекс, оформљен у периоду између 1853-1860. године, за време владавине *кнеза Александра Карађорђевића*, по коме је овај рударски коп, отворен 1853., добио свој назив. Представља први рудник са организованом експлатацијом, за разлику од дотадашњих појединачних, познатих процеса, карактеристичних по потпуно примитивним и анархичним начинима производње.

Од тада је започело интензивирање индустријализације, па је логично уследио читав низ успешних пројеката и појава у наступајућим деценијама. Тежња ка ефикаснијем снабдевању производних погона сировином из Сењског рудника, довела је до изградње пруге уског колосека (1892) и ефикасном повезивању са Крагујевцем у циљу испоруке угља неопходног за рад Тополивнице. Од посебног значаја за даљу еволуцију Сењског рудника, представљао је излазак на главну железничку артерију југоисточне Европе, трасу нормалног колосека Београд – Ниш, насталу још 1884. године. Након тога је железница Србије постала један од најважнијих конзумената сировина из овог рудника, поред војне фабрике. Првобитно се руда транспортовала „тегљењем" вагонима са сточном запрегом, од Сењског рудника до фабрике оружја у Крагујевцу. Међутим, током последњих деценије XIX и почетком XX века, ова је веза усавршена изградњом софистициране железничке мреже за своје време, којом су ова два најбитнија индустријска ентитета трајно и ефикасно повезана. Истовремено, створили су се услови за повезивање и других, мањих рударских насеобина, попут Равне Реке (1908), чиме је овај свеукупни простор постао доступан остатку света.

Железничка мрежа која је служила потребама угљенокопа, представљала је инжењерско достигнуће, са неколицином специфичних градитељских структура које су омогућавале приступ возовима на овако тешком терену (и данас на њеној траси могу срести, мада углавном у девастираном стању), нагиба од чак 46 промила на појединим деоницама, што је касније,током 60-их послужило као оправдање за њено укидање. Железничка мрежа сама по себи, представља основну вредност од међународног значаја, и њена је улога описана у бројним академским чланцима објављеним широм Европе. Временом је ово рударско насеље постало изузетно важан центар и стециште бројних рударских породица из разних крајева Балкана који су на тај узани простор преносили све одлике својих ентитета. Од отварања првих копова па до данас, овде је оформљен специфичан индустријски ансамбал од посебног националног интереса.

Рудник је успео да се у времену између два светска рата афирмише као најперспективнији у тадашњој држави, и имао је велику улогу у њеном привредном животу, као основа за изградњу базичне индустрије Србије.Током прве половине XX века поред Сењског рудника, експлоатација је проширена и на другим околним локацијама – Равна Река, Баре, Ресава, Маквиште итд. Након II светског рата је (1945), решењем Министарства рударства Ф.Н.Р.Југославије формиран је Сењско – ресавски угљени базен, данас познат као Ресавско – моравски угљени басен „Рембас". Челик као као главна сировина за добијање финалног производа – оружја, подразумева да су извесне везе и процеси успостављени између њега, руде угља и гвожђа, и то ће остати најважнија и нераскидива спона у процесу индустријализације Србије у наредном веку. Фабрика оружја и данас наставља традицију производње и извоза врхунског наоружања широм света, свесна улоге Сењског рудника у њеном свеукупном еволутивном процесу.

Културна вредност Сењског рудника лежи у чињеници да је ово комплетно очуван културни предео ране индустријализације, са остацима раних структура угљенокопа са најстаријом структуром, поткопом из 1853.године, и у свету јединственом парном машином извозног лифта из 1872.године. Својом посебном урбанистичком матрицом рударске насеобине, етнографском, друштвеном и културном аутентичношћу, представља незаобилазан фактор у даљем проучавању и разумевању историјског и социолошког карактера развоја нововековне српске државе, њене индустрализације и увођење у савремене светске токове.

Естетске вредности

Рударска експлоатација угља се појавила као последица геолошких карактеристика одређених предела и истовремено потреба човечанства у одређеном историјском циклусу. Овај спој природе и човека представља опште место у светским оквирима, који ни у случају Сењског рудника није постао изузетак, напротив, то је оно што га дефинише "културним пределом". Права је реткост затећи овако чисте визуално-естетске изразе ране индустријализације. У случају Сењског рудника, естетска вредност је појачана затвореном, помало клаустрофобичном контуром клисуре у којој је позиционирана, а са друге стране величанственим зеленилом букових шума које је окружују, и на одређени начин амортизују рударску свакодневицу, чинећи ову средину доста хуманијом.

Социо-антрополошке вредности

Сењски рудник представља индустријску – рударску насеобину са упечатљиво хетерогеном етничком структуром као последицом досељавања рудара из разних крајева бивше Краљевине Југославије, али и шире, па чак и у времену најдубље економске рецесије која је раздирала Европу. Еклектични, мултикултурални суживот радничких породица, створио је унутар ентитета Сењског рудника и околних енклава, специфичну заједницу која се очувала до данас, упркос годинама економске деклинације и депопулације. Криза и ратови на Балкану током 90-тих година XX века, учинили су да та слика постане још комплекснија, а са друге стране интересантна и јединствена у поређењу са многим сличним локалитетима на европском тлу. Као крајњи ефекат оваквих историјских и етнографских околности, настао је фолклорни, друштвени и естетски амбијент, посебан у сваком смислу.

Туристичке и економске вредности

Индустријско наслеђе у Србији није имплементирано, нити је у довољној мери препознато као одредиште туристичких дестинација. Са друге стране, оно поседује високе потенцијале за развој туризма – што је потврђено милионима посетилаца истоветних локалитета широм Европе. За разлику од индустријског наслеђа које је у туризмолошком смислу тек у зачетку, у непосредном окружењу налази се мноштво утврђених туристички реперних тачака, средњевековних манастира, пећина, водопада, планинских масива и врхунских ловних ревира. Сењски рудник је у позицији да буде на добити, управо захваљујући овим установљеним туристичким понудама, и то кроз придруживање обједињеној понуди као својеврсни контраст свему познатом што се увелико валоризује као туристички ресурс. Ово је појачано његовом позиционираношћу унутар предела несумњивих природних лепота са неколицином упечатљивих и познатих кречњачких литица и више стотина пећина, чувених водопада, планинских венаца и других вредности. Сењски рудник у том контексту, са својим специфичностима може постати значајан Регионални туристички центар и чвориште креативних индустрија, што је детаљније елаборирано у делу менаџмент плана који се односи на анализу економских потенцијала Сењског рудника.

Научно-истраживачке вредности

Локалитети попут Сењског рудника који су од међународног значаја морају бити конзервирани и детаљно проучавани у корист будућих нараштаја. Такође, поседују огроман едукативни потенцијал за усавршавање знања из области очувања културно-историјског и природњачког наслеђа. Историја индустријског наслеђа Сењског рудника, уопште, вредност овог угљенокопа у технолошком смислу, успони и падови индустријског друштва, као и економски дијаграми који их прате, геолошке интервенције у потпуно природном пејзажу и сви други пропратни ефекти, свеукупно, представљају базу и могућност вишедеценијском, мултидисциплинарном студиозном приступу. Базирање на поменутим вредностима и њихово детаљно расветљавање представљаће снажну полазну основу за формирање неопходне документације у процесу номиновања овог локалитета на листу светске културне баштине.

Аутентичне вредности

У складу са дефиницијом параметара аутентичности, прописаном 1994. године, од стране UNESCO/ICCOROM-аи ICOMOS-а на конференцији у Нери (UNESCO, 1994) могу се и о Сењском руднику извести одређени евалуациони закључци:

- Предео Сењског рудника представља снажну меморију на значајан ступањ развитка људске цивилизације у индустријскохеритолошком смислу као опште вредности човечанства. Са друге стране, организована експлоатација угља удружена са напорима техничко-технолошког прогреса и индустријализације Србије, разумљиво, представљају моменат у историји од највећег националног поноса.
- Суштински ненарушена рударска заједница у којој су све најзначајније историјске вредности остале нетакнуте у аутентичној форми, као драгоцена заоставштина специфичне рударске заједнице из XIX века.
- Реликтни индустријски предео који у себи обједињује трагове деловања човека и природе, што се поклапа са дефиницијом културних предела промовисаном на Оксфордској конференцији (1999), касније накнадно проширеном разним тезама у циљу што адекватнијег прецизирања.

UNESCO документ из Наре (UNESCO, 1994) о „аутентичности индустријског наслеђа" подразумева коегзистенцију узвишених и приземних структура које се могу применити и на примеру Сењског рудника, где је овај контраст између, својевремено, најсофистицираних машинско - рударских форми, електричних подстаница, железничке пруге итд, у снажно опонентном односу са сиромашним радничким уђерицама и зградама значајним за њихов друштвени живот. Ниједан од најзначајнијих објеката унутар целине није реплика, већ сегмент аутентичне ранооформљене рударске средине у целости, која је од свога постанка 1853. до данас, само доживљавала надградњу постојећих капацитета новим, али не и лишавање старих материјалних непокретности.

Сењски рудник је родно место индустријализације Србије. Очувана урбана матрица, архитектура, историјска сведочанства, чак и нематеријално наслеђе, указују на различите фазе индустријализације и стварања индустријске културе у Србији. Осим тога, богато природно наслеђе и топографија суседних рударских насеља, обликују јединствен културни предео у овом делу Европе. Због тога је мишљење многих домаћих и међународних стручњака, исказано у бројним мисијама на којима је пројекат тестиран, да би на принципима одрживог развоја, мудро вођена музејска институција могла да наслеђе овог дела Србије учини изузетно атрактивним ресурсом развоја. Све наведене вредности у извесној мери могу појаснити место и значај Сењског рудника унутар међународних оквира, јер је његово место, управо у породици историјских херитолошко-индустријски највреднијих локалитета Европе, као евидентна универзална вредност човечанства. Као таква, ова целина заслужује својим особеностима, попут осталих (свега тридесетак) индустријских ентитета који се налазе на *UNESCO* листи светског културног наслеђа, да обједињена са просторно културно-историјском целином Војно-технички завод у Крагујевцу, пронађе место на поменутој листи, и на тај начин постане доступна читавом свету.

Компаративне вредности

У контексту упоредног вредновања Сењског рудника, може се са сигурношћу рећи да својом очуваношћу изворних форми и урбанистичке матрице, социо-антрополошком раритетношћу, очуваношћу покретне културне заоставштине, и надасве, јединственом слободном гео-позиционираношћу унутар планинског масива, спада у најзначајније егземпларе рударско-индустријског наслеђа Европе.

Са друге стране, компаративне вредности Сењског рудника потичу из његових изузетних карактеристика и спецификума, сам по себи тешко може успоставити паралеле са историјским заједницама у другим крајевима Европе. Када се у обзир узме и историјска улога у настајању и развитку индустрије Србије и Балкана, тада је евентуално поређење са сличним локалитетима готово немогуће. Ипак, неопходно је навести неке од најсветлијих примера очуваности рударских заједница (културно - историјских предела), који би у смислу будућег реинтегрисања уз адекватну пренамену могли, или су већ инспирисали делатност Завода за заштиту споменика културе – Крагујевац, као узори добре праксе у свету, пре свега:

- *Big Pit the National Coal Museum of Wales and Blaenavon Industrial Landscape, (Велика Британија)* некада значајан центар производње угља крајем XIX и почетком XX века - на *UNESCO* листи од (2000). Он је имао срећу да буде прилично очуван, након затварања (1980), па је убрзо уследио пројекат његове ревитализације и сврсисходног стављања кроз адекватну пренамену у туристичку и едукативну дестинацију, до сада без премца.

- *Ruhrindustriekultur Route (Немачка)* који представља једну од најважнијих и најпознатијих рударских области на свету, који се својом мегаструктуром разликује од доста скромније перцептивности којом одише средина Сењског рудника. Ипак, многим успешно изведеним примерима ревитализације и интерактивне музејске праксе, добар је узор за истоветне интервенције у нашој средини.

Поред наведених примера, много је других значајних примера евидентно широм европског континента, сваки са својим особеностима, *Nord-Pas de Calais Mining Basin(Француска); Major Mining Sites of Wallonia (Белгија), Kopalnia soli Wieliczka* (Пољска) и многи други узори деиндустријализованих целина, са више или мање успешном стратегијом пренамене.

Ризици и претње

Индустријско наслеђе је као општа тенденција, постало интересантно у контексту културног наслеђа захваљујући пре свега добу деиндустријализације, али и чињеници да представља снажан симбол напретка и идентитета матичних региона у којима је оформљена, као и огроман неискоришћени потенцијал могуће пренамене корисног простора.

Наредни проблем даљег опстанка ових структура, превасходно је скопчан њиховом комплексношћу, нестандардношћу материјала и инфраструктуре, који најчешће одступају од захтева данашњице, а сходно чињеници да су многе од њих конципиране као грађевине привременог карактера. Као непобитну чињеницу имамо затечено стање (девастирано), као белег времена, од њиховог стављања ван употребе до тренутка када је поменути начин размишљања постао опште прихваћена матрица. Након статутарног декларисања као културно наслеђе, следећи проблем који прати локалитет Сењског рудника, али и истоветне целине уопште, јесте његова рестаурација и адекватно привођење наменама свакодневног живота. Као последица оклевања и неефикасности одређених система у јавној управи који се баве процедурама и програмима заштите културног наслеђа, данас на терену имамо недовршен посао око утврђивања целине Сењског рудника за културно добро – споменик културе. Крајња последица оваквог немара и неразумевања реалности на локалитету, оличена је у одређеном интензитету грађевинско-урбанистичке анархичности, узурпирањем објеката издвојених евалуацијом од стране надлежне службе заштите, као и њиховим нестручним реадаптирањем, доградњом анекса, па чак и блокирањем комуникације на траси пруге уског колосека. На овај начин, вредним структурама одузета је, не само њихова изворност, већ је нарушени комплетан визуелни и конструктивни склоп. Најупечатљивији примери лоше праксе јесу:

- Комплетно девастиран објекат зграде железничке станице. Спратна етажа је срушена, а на приземни део аплицирани апсолутно непripадајући анекси.
- На истоветној катастарској парцели, на делу простора који је у прошлости служио као железнички перон, сазидана је ограда од камених тесаника, чиме је ова парцела заграђена. Овим чином нанета је огромна штета, како самом објекту, тако и концепту реактивирања старог пружног насипа у сврху атрактивне туристичке понуде (пешачење, бициклизам, јахање, па чак и реконструкција перона и реактивирање возне трасе).

- На суседним парцелама објеката који су утврђени за културна добра, такође су се у претходном времену дешавали чинови варварског опхођења према споменичком наслеђу, (нпр. покушај изградње базена у заштићеној околини Александровог поткопа), пре свега због не постојања ефикасног системског апарата заштите, али и неедукованости цивилног сектора – на чему је неопходно уложити озбиљне напоре и средства за спровођење планираног.

- На многим објектима унутар целине, у међувремену, појавиле су се ситније интервенције на фасадама, зидање ограда (нпр. Хофманова кућа), али пре свега неодржавање и неупотреба као последица депопулације, што ове просторне капацитете додатно чини осетљивим и подложним пропадању.

Обзиром да су машинска радионица и магацин (Музеј угљарства и рударстава Сењски рудник), важећим пројектом намењене смештају музејског фонда, а као трећа – слободне површине као музеј на отвореном. У складу са тим, комплетан фонд је дислоциран у локалну основну школу. У међувремену, пројекат нове музеолошке поставке још увек није реализован, а са друге стране апсолутно је занемарена проблематика изналажења простора прихватног депоа за смештај архивских артефаката и привремно размештеног музејског фонда из сталне поставке.

Лифт са машинским постројењем - најважнија је парна машина произведена у Грацу (1871-1873), која перманентно и са великом поузданошћу погони рударски лифт - једина функционална у светским оквирима – истовремено је и културно добро. Међутим, Машинска кућица (око 50м²), у којој је инсталирано поменуто постројење није под заштитом. Ово би у будућности могло постати проблем, обзиром да би неадекватна изградња нове машинске кућице могла угрозити комплетну визуелну импресију интегралним здањем, до сада много пута посведочена од стране бројних посетилаца. У смислу евентуалног ремоделовања, неопходно је оплеменити простор машинске кућице елементарним информацијама о лифту, као и 2Д фотографијама и копијама архивске грађе.

У дугорочном смислу, реконструкција пруге уског колосека којом се ова средина 1892. године отворила и представила свету, могла би то поново да учини, захваљујући пару сачуваних парних локомотива лоцираних у Ресавици, које би се након адекватне анализе могла евентуално санирати, а потом ставити у функцију.

Техничко стања старог Александровог поткопа, који је планиран за својеврсну туристичку посластицу Сењског рудника, иде у правцу замишљене поставке која би се протезала читавом дужином подземног тунела,настављала би се изласком на вертикали тренутно функционалног окна рудника, одакле би се даље транспорт до површине вршио јединственим парним лифтом. Стручни инжењерски тимови су потврдили да је у сигурносном смислу, свега 70 метара окна очишћено и у добром стању. Приступ преосталим 450 метара је затворен услед различитих запрека и проблема. Као одређена погодност, са друге стране стоји податак, да унутар тунела нема појава воде и опасних гасова који прате оваква места, и у том смислу не представљају безбедносну опасност будућој музејској поставци.

Читава идеја рехабилитације Сењског рудника и стављања у нову привредну функцију, јесте да ова средина, па и рударски копови постану доступни јавности. Међутим, то са друге стране, у међувремену (до потпуне реализације зацртаног циља), омета и ограничава рударску експлоатацију која се још увек обавља и представља главни извор прихода локалног становништва, па су ове две реалности у делимичној конфронтацији.

Готово сви објекти са листе, захтевају ургентну конзерваторску интервенцију, у распону од прописивања мера редовног одржавања до потпуних реконструкција појединих здања. Њихово одржавање је у већини случајева занемаривано претходних деценија, што је резултирало оштећењима, посебно код осетљивих дрвених елемената и детаља, попут врата, прозора, подних и кровних конструкција. Оно што у међувремену, може разорно деловати на појединачне објекте унутар целине, поред већ поменутих реалности, јесу и сви они негативни утицаји који се могу описати као опште место, односно уобичајене конзерваторско-егзистенцијалне сметње – разоран утицај атмосферилија и птичијег гуана услед великих оштећења кровних површина; потенцијална претња од тектонских померања услед ослабљене статичке слике појединих објеката; угроженост капиларном влагом; могући лоши утицаји саобраћаја који би се интевизирао са туристичко-угоститељским активирњем ове целине, као и угроженост од људског фактора (пожари, графити, могуће загађење неорганским отпадом, итд.).

Као својеврсна претња могу се узети у обзир и поједине непознанице које су настале као последица ограничености финансијских средстава приликом ранијих анализа и евалуације здања, темељи већине објекта су непознати, кровна конструкција и покривач је на неким објектима у веома

лошем стању, док је на осталима потребна само делимична замена кровних елемената; а оваква неуједначеност затиче се и код других елемената, попут фасада, малтера, опеке, итд.

Као један од суштинских ризика будућој рехабилитацији и пренамени ове целине, јавља се проблем са руинираном или дотрајалом инфраструктуром, а пре свега инсталацијама које су у већини објеката застареле и не одговарају садашњим прописима. То чак иде и дотле, да у неким објектима инсталације водовода и канализације, као и инсталације грејања нису ни заступљене. Зарад рационалног коришћења финансијских средстава неопходно је успоставити одређене приоритете, и прецизну координацију између степена угрожености појединачних објеката и практичних потреба целине и друштва за одређеним просторним капацитетима. У том смислу, изузетно квалитетна техничка документација урађена од стране институције заштите у Крагујевцу, представља снажан ослонац будућим реконструкцијама, па чак и у случајевима тоталне девастације објеката.

Принципи и мере заштите и очувања просторне културно-историјске целине Сењски рудник

Надлежна регионална институција заштите културног наслеђа - Завод у Крагујевцу на својој територији брине се о изузетном индустријско-техничком културном наслеђу. Индустријска археологија као релативно млада научна дисциплина и однос према индустријском наслеђу као културној и споменичкој ризници, веома рано су имплементирани на простору под ингеренцијом ове институције, на пример: Зграда Ливнице са великим димњаком и чаурницом (Крагујевац), утврђена је за непокретно културно добро - споменик културе одлуком 1953. године, а категорисана је за културно добро од великог значаја 1979. године; Александров поткоп у Сењском руднику утврђен је за непокрето културно добро од великог значаја 1975. године.

Овакав тренд настављен је у заводској конзерваторској пракси и током 90-их (упркос свеукупној изолацији земље), када се све више схватао значај овог наслеђа, готово паралелно са истоветним токовима у свету. Након 2000., ови процеси су проширени на упознавање са успешним и мање успешним примерима пренамене простора и целина индустријског и техничког наслеђа, у смислу њихове самоодрживости као јединог гаранта опстанка. Оваква делатност, нужно је била праћена и јаким медијским

ангажманом у циљу презентовања вредности и употребних потенцијала, али и едуковања средине. Управо се, као добар пример ове праксе издвојио Сењски рудник, који је захваљујући средствима Европске комисије, ушао у програм израде пројекта преуређења у музејско место и регионални центар за проучавање индустријског наслеђа. Европски парламент је селектовао пројекат обнове, рестаурације, ревитализације и техничког опремања ових објеката за екомузеј, као и развој институционалних капацитета, односно људских ресурса за организацију која у будућности треба да управља наслеђем овог подручја. Са друге стране, Министарство културе Републике Србије је у складу с препорукама Савета Европе и Европске комисије формирало Савет пројеката, као и Управљачки тим за реализацију овог пројекта.

Пројекат се темељи на коришћењу културног наслеђа рударског насеља Сењског рудника и његове околине као темељним вредностима за развој културног и еколошког туризма, као нове гране која ће омогућити одрживи развој места у будућности, нарочито после потпуног заустављања експлоатације угља. Овај пројекат је добио међународну подршку као национални пилот пројекат одрживог развоја, базиран на искључивој оријентацији према услужним, пре свега културним и креативним индустријама и туризму.

Очување, унапређење и одрживост културног наслеђа од кључне су важности за достизање овог циља, па је сходно томе одлучено да пилот фаза реализације пројекта буде - обнова групе објеката који су у том тренутку чинили споменик културе – Александров поткоп:

- Прва управна зграда рудника над уласком у рударско окно Александров поткоп (1853);
- Зграда радионице и ковачнице (1900);
- Стари магацин (1930), данас Музеј угљарства;

У том контексту, као базични документ без кога би читава реализација пројекта била неизводљива, урађена је од стране Завода заштиту споменика културе – Крагујевац, студија – елаборат за утврђивање Сењског рудника као просторно културно – историјске целине, споменик културе. Студија - евалуације објеката, амбијената и читаве целине Сењског рудника, границама зоне заштите, као и границама заштићене околине просторно културно-историјске целине Сењски рудник, спроведена од стране надлежне институције, својом садржајношћу је потпуно усаглашена са концептом и праксом *UNESCO/ICOMOS-a* инобезбеђује чврсту основу за

заштиту културног наслеђа ове целине. Са друге стране, подручје обрађено овим елаборатом, у тренутно представљеним просторним оквирима, садржи мноштво остатака напуштених структура релевантних локалном угљенокопу, а које бину наредним фазама требало истражити и подвргнути споменичком вредновању.

У контекст истраживања и вредновања нематеријалног културног наслеђа, неопходан је мултидисциплинаран приступ укључивањем стручњака из разних грана науке, као и привредних делатности: урбанисте - планере, пејзажне архитекте, статичаре, социологе, антропологе, екологе, економисте, туризмологе, дизајнере, итд.

Израда и реализација пројеката рехабилитације и пренамене просторне целине Сењског рудника, као и појединачних здања понаособ, подразумева пре свега реализацију најконкретнијих фаза - извођење свих неопходних радова на објектима, њихово чишћење и довођење у функционално стање, рушење монтажних нефункционалних објеката, оправка инфраструктуре, стаза, паркинга, парковских површина и итд. Презентација информација ревитализованог дела целине (што је једна од основних делатности институција заштите), али и оних структура које ће истоветном третману касније бити подвргнуте, а које изискују и накнадну логистичку подршку: помоћну опрему, савете и финансирање приликом извођења едукативних радионица, а пре свега помоћ у циљу добијања што ширег медијског простора. Ово су уједно најскупље и најкомпликованије фазе, због израде пројектне документације, конструктивних и конзерваторских радова, али и надзора над радовима, како би конзерваторска филозофија у потпуности била испоштована.

Грађевине које су овим пројектом обухваћене, постоје (и ако, видно оштећене), и могу се стручном интервенцијом, уз одређена улагања ставити у функцију. Намера је да се потпуно сачува њихова аутентичност облика, карактеристична естетика, линије и волумен, уз примену изворних материјала и метода, сходно најсавременијој конзерваторској пракси. Овде је укључена могућност преуређења појединих делова ентеријера, инфраструктуре, парковског простора и додавање нових једница (инфо пункт, тоалети и сл.), за потребе нових корисника, у мери која не би нарушила поменуту аутентичност, али и уклањање раније аплицираних, неадекватних анекса.

Заштита ширег појаса индустријског предела Сењски рудник подразумевала би прибављање катастарских подлога и власничких

листова, додатна истраживања суседних енклава (попут Равне Реке), израду додатне техничке документације, и евалуацију изостављених сегмената целине, нпр. Петријине куће (везује се за стварања једног од најконтраверзнијих остварења југословенске кинематографије), локалног гробља, Машинске кућице која није под заштитом, за разлику од парне машине J. Korosy Gratz која је инсталирана унутар ње. Неопходно је што пре прогласити целину Сењског рудника у предложеним границама просторно културно-историјске целине, као прву фазу процеса заштите коју треба спровести што пре. Затим, као друга фаза процеса заштите, предлаже се проширење граница и формирање Индустријског предела Сењски рудник, који би интегрисао и суседна насеља Равну реку и Сисевац.

Конзерваторска филозофија

Сењски рудник је имао ту срећу да унутар своје урбане структуре садржи велики број очуваних објеката и рударских машина, очуваних или делимично оштећеног стања. Ово у будућности омогућава њихову рестаурацију и конзервацију високог степена аутентичности. При томе се мора следити конзерваторска филозофија која подразумева употребу традиционалних материјала и модерне методологије рада, сходно највишим међународним стандардима. Са друге стране, неопходно је показати извесну флексибилност у њиховој пренамени, како би данас напуштени и девастирани простори добили употребну вредност, уз минимум сврсисходних преиначења. Резиденцијалне зграде и објекти који су још увек у функцији, морају бити прилагођени потребама свакодневног живота, поново уз минимум промена. Неопходне модерне грађевинске апликације у случајевима када је то заиста неопходно, морају се изводити према мерама заштите и уз конзерваторске надзоре надлежене институције заштите у Крагујевцу.

Конзерваторски принципи дефинисани и законом о културним добрима Републике Србије, уткани су у елаборат утврђивања целине Сењског рудника за културно добро – споменик културе, редоследом мера заштите:

Опште мере заштите:

- очување или рестаурација оригиналног изгледа, стилских карактеристика, декоративних елемената и аутентичног колорита објеката који имају посебну вредност;

- очување просторно – технолошке целине;
- адекватна презентација свих објеката унутар целине који имају посебну вредност;
- измештање или уклањање помоћних објеката и уклањање дограђених делова објеката који имају културно-историјску вредност, а који не одговарају функционалним потребама, односно културно – историјским или естетским вредностима просторне културно – историјске целине;
- очување аутентичности природног амбијента
- партерно и хортикултурно опремање и уређење простора
- забрана извођења радова који би могли да измене или наруше геоморфолошке карактеристике простора, забрана експлоатације минералних и неминералних сировина и отварање позајмишта земље и камена, одлагања и депоновање чврстог отпада, опасних и штетних материја, шута, земље и др;
- забрана градње индустријских, енергетских, инфраструкту-рних, привредних и других објеката трајног или привременог карактера који својом наменом, габаритом, волуменом, обликом или отпадним материјама могу угрозити или деградирати просторну културно – историјску целину;
- забрана експлоатације шума на начин, и у размери која би имала за циљ остваривање економске добити, а не очување састојине или њено унапређење;
- забрана активности које могу да доведу до деградације састојина, огољавање терена и забрана чисте сече;
- озелењавање се може вршити одговарајућим биљним врстама прилагођеним специфичним условима станишта на овом простору;
- забрана испуштања отпадних вода у целом комплексу.
- очување саобраћајница са аутентичном путном подлогом од гранитних коцки.

Посебне мере заштите: за објекте који имају посебну вредност зграда Братинске благајне на катастарској парцели број 1486, зграда Железничке станице на катастарској парцели број 8247, Соколски дом на катастарској

парцели број 249, Стара дирекција – Управа на катастарској парцели број 216, Основна школа на катастарској парцели број 220, Месна канцеларија на катастарској парцели број 202/1, зграда ресторана "Пролеће" на катастарској парцели број 251/3, зграда Музеја угљарства на катастарској парцели број 251/4, Машинска радионица на катастарској парцели број 202/3, Црква Св. Прокопија на катастарској парцели број 248, Зграда извозне машине са торњем и парним постројењем на катастарској парцели број 219/1, Александров поткоп на катастарској парцели број 202/3, .Зграда за становање директора рудника на катастарској парцели број 216 и Радничка улица на катастарским парцелама број 222, 223 и 227, КО Сењски рудник, утврђују се следеће мере заштите:

- очување оригиналног хоризонталног и вертикалног габарита, примењених материјала и конструктивног склопа;
- очување основних вредности функционалног склопа и енетеријера објеката;
- очување или рестаурација изворног изгледа, стилских карактеристика, декоративних елемената и аутентичног колорита објеката, као и њихова презентација;
- дозвољено је осавремењавање објеката, у циљу бољег коришћења, без надградње објеката, што подразумева следеће интервенције:

  - увођење савремених инсталација, под условом да не наруше екстеријерске вредности објекта;

  - уређење поткровља, могуће је искључиво у постојећем габариту крова, са приступом из постојећег степенишног простора или неке друге просторије највише етаже, али само у случају да се тиме не нарушава изворно функционално решење објекта. Осветљење остварити путем кровних прозора оријентисаних према дворишном простору, а према уличном делу могуће је отварање само кровних прозора у равни крова, и то само ако се тиме не нарушава естетика и склад изворног изгледа објекта;

  - уређење подрума могуће је остварити са приступом из постојећег степенишног простора, из неке друге просторије или из дворишта, али само у случају да се тиме не нарушавају основне вредности здања и његова стабилност. Извршити претходна испитивања тла и носеће конструкције објекта;

- слободностојећи објекти се не могу доградњивати, а на парцелама на којима се они налазе не дозвољава се изградња нових објеката;:
- остали објекти на парцели не подлежу режиму главног објекта и решавају се у складу с њиховопм валоризацијом, а ли тако да не угрозе главни објекат;
- могућа је промена намене простора и објеката, с тим да нове функције морају бити примерене архитектури, постојећем функционалном и конструктивном склопу објеката;
- рекламе, клима уређаји и осветљење на фасадама могу се поставити само у складу са условима надлежног завода за заштиту споменика културе.

За објекте од вредности (два објекта са кућним бројевима 130 и 131 на катастарској парцели број 233/1, два објекта са кућним бројевима 132 и 133 на катастарској парцели број 211, шест објеката са кућним бројевима 134, 135, 136. 141, 142, и 143 на катастарској парцели број 208, седам објеката са кућним бројевима 104, 120 , 121, 123, 124, 146 и 148 на катастарској парцели број 202/1, пет објеката на катастарској парцели број 219/1 и један објекат са кућним на катастарској парцели број 226 КО Сењски рудник), утврђују се следеће мере заштите:

- очување основних естетских вредности;
- дозвољава се реконструкција и доградња уз очување стилских карактеристика, декоративних елемената и аутентичног колорита објеката;
- дозвољено је осавремењавање објеката, у циљу њиховог бољег коришћења;
- остали објекти на парцели не подлежу режиму главног објекта и решавају се у складу с њиховом валоризацијом, али тако да не угрозе главни објекат;
- могућа је промена намене објеката;
- рекламе, клима уређаји и осветљење на фасадама могу се поставити само у складу са условима надлежног завода за заштиту споменика културе.

Објекти ограничених вредности (сви остали објекти који нису објекти који имају посебну вредност или објекти од вредности), могу бити адаптирани или замењени новим објектима према посебним условима надлежне установе заштите непокретних културних добара, с тим да морају испуњавати следеће услове:

У случају када се гради нови објекат:

- нови објекат ускладити са карактером амбијента и вредностима урбаног, технолошког и архитектонског наслеђа у погледу димензија, диспозиције, пропорција, типа градње и обликовања;
- за спољну обраду могу се користити традиционални и савремени материјали који не нарушавају естетику и ликовност целине и објеката који имају културно-историјску вредност;
- габарит нових објеката не сме да угрози објекте у непосредном окружењу који имају културно-историјске вредности;
- висинске регулације се морају усклађивати према силуети и ритму улице, без обавезног уклапања венаца;
- положај објеката на парцели се одређује у складу са очуваном урбаном матрицом и просторно – технолошком целином;
- висински габарит новог објекта, који се интерполује између два објекта са споменичким својствима, одређен је висинским габаритом суседних објеката, висином венца и слемена крова;
- приликом изградње новог објекта решити паркирање и гаражирање, као и хортикултурно уређење окружења;
- новопланирани објекти у погледу обликовања, конструкције и функције треба да буду остварења која носе печат свог времена, с тим да са објектима у окружењу који имају споменичка својства чине складну целину;
- за спољну обраду новог објекта дозвољена је употреба материјала који не одударају од изворних, примењених на постојећим објектима просторне културно – историјске целине који имају културно-историјску вредност, с тим што није дозвољена употреба беле силикатне опеке, ломљеног камена и видљивих бетонских површина;
- намена нових објеката може бити јавна, стамбена, пословна и мешовита;
- до изградње новог објекта, на постојећем објекту су могуће интервенције наведене у општим мерама заштите.

Мере заштите заштићене околине просторне културно-историјске целине:

- очување хоризонталне и вертикалне регулације заштићене околине у складу са регулацијом објеката у оквиру просторне културно – историјске целине;
- све интервенције унутар овог простора вршити на основу услова надлежног завода за заштиту споменика културе;
- ако се у току извођења грађевинских и других радова наиђе на археолошка налазишта и археолошке предмете, извођач радова је дужан да одмах обустави радове и обавести надлежни завод за заштиту споменика културе, како би се обавила заштитна археолошка ископавања
- очување аутентичности природног амбијента
- забрана извођења радова који би могли да измене или наруше геоморфолошке карактеристике простора, забрана експлоатације минералних и неминералних сировина и отварање позајмишта земље и камена, одлагања и депоновање чврстог отпада, опасних и штетних материја, шута, земље и др;
- забрана градње индустријских, енергетских, инфра-структурних, привредних и других објеката трајног или привременог карактера који својом наменом, габаритом, волуменом, обликом или отпадним материјама могу угрозити или деградирати просторну културно – историјску целину;
- озелењавање се може вршити одговарајућим биљним врстама прилагођеним специфичним условимастаништа на овом простору.

Правни аспекти и могући модели управљања просторно културно-историјском целином Сењски рудник

Према Закону о културним добрима (Сл. гласник бр. 71/94) просторно културно-историјска целина јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја у складу са чланом 20. поменутог Закона. Влада Републике Србије утврђује непокретна културна добра, ако законом није другачије одређено у скалду са чланом 47. став 1.

Закона о културним добрима, при чему Влада Републике Србије утврђује културна добра од изузетног значаја у складу са чланом 56. став 1. Закона о културним добрима. Завод за заштиту споменика културе Крагујевац је у периоду 2004–2008., припремио предлог проширења заштите на читаво насеље и сачинио предлог одлуке и елабората за утврђивање Сењског рудника за Просторно културно-историјску целину. Ова целина обухвата катастарске парцеле под бројевима: 198, 199, 200, 201, 202/1, 202/3, 204, 205/1, 205/2, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215/1, 215/2, 216, 217, 218, 219/1, 220, 221, 222,223 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233/1, 233/2, 234, 243, 244, 245, 246, 247/1, 247/2, 248, 249, 250, 250/1, 250/2, 251/3, 251/4, 252/1, 252/2, 253, 254, 255/1, 255/2257, 258, 290, 1377, 1378, 1379/1, 1379/2, 1380, 1381/1, 1384, 1385, 1386, 1391, 1395/3, 1396, 1398, 1399, 1400, 1401, 1402, 1403, 1404, 1405, 1406,1407, 1408, 1410, 1421, 1422, 1423, 1472, 1475, 1477, 1478, 1479, 1480. 1481, 1484, 1485, 1486, 1487, 1494, 8229, 8233, 8239/1, 8239/3, 8240, 8241, 8242, 8243, 8244, 8245, 8246, 8247, 8248, 8249/2, 8249/3, 8275, 8276/1, 8276/2, 8278, 8279, 8300, 8301 КО Сењски рудник, у државној својини, број 202/2, 256, 259/1, 259/2, 259/3, 259/4, 259/5, 260/1, 260/2, 260/3, 260/4, 261/1, 261/2, 261/3, 262/1, 262/2, 263/1, 264, 265, 266, 267/1, 267/2, 267/3, 267/4, 270, 1381/2, 1382,1383, 1387, 1389, 1390, 1393/1, 1393/2, 1394/1, 1394/2, 1394/3, 1395/1, 1397, 1424, 1476, 8281,8282, 1493, 1497, 1530, 1531, 1482, 1488, 1495, 1496.

Несумњиво је да ће будући процес рада на категоризацији Сењског рудника тећи у правцу утврђивања овог локалитета као непокретног културног добра, и то просторно културно – историјску целину, које га по својим карактеристикама описаним у члану 5. став 2. Закона о културним добрима, сврставава у културно добро од великог значаја,те је у складу са тим од круцијалне важности да се најпре предузму активности на доношењу Одлуке о утврђивању Сењског рудника за просторно културно-историјску целину од стране Владе Републике Србије, што би представљало први корак, тј. полазну тачку у циљу свеобухватне заштите и одређивања правног оквира управњања Сењским рудником.

Прва активност у вези са реализацијом утврђивања управљања Сењским рудником са правног аспекта, представљало би доношење Одлуке о утврђивању Сењског рудника за просторно културно – историјску целину од стране Владе Републике Србије, на основу које би се дефинисало земљиште (катастарске парцеле) и објекти, односно подручје које представља предмет управљања.

Према постојећем предлогу који је саставни део овог менаџмент плана, Просторно културно–историјска целина Сењски рудник обухвата велике површине земљишта и већи број постојећих објеката, при чему је

власничка структура на истим веома разноврсна. Затечени односи указују на традицију управљања и власништва државе, читав век уназад. Овакав однос није нарушен ни након II светског рата, када је решењем Министарства рударства Ф.Н.Р. Југославије формиран Сењско–ресавски угљени базен, данас познат као Ресавско–моравски угљени базен „Рембас". Током деведесетих година XX века, и политичко –економске изолације, дошло је до стагнирања у свеопштем концепту развитка ове рударске насеобине. Међутим, и током ове декаде „Рембас" – јавно предузеће које је у власништву државе, успело је да обезбеди адекватно функционисање угљенокопа и целине Сењског рудника, у глобалу, па и у смислу одржања целине од културно – историјског значаја. Након 2000. године, анализе су показале да су рудне резерве ограниченог века експлоатације, па су из тог разлога покренуте разне иницијативе. Са друге стране, компанија „Рембас" је у претходним годинама ушла у програм реструктурирања, а у међувремену, као реална недоумица у смислу управљања будућом музејском целином - појавио се проблем везан за појединачни откуп стамбених јединица унутар здања која су евалуирана од стране надлежне службе заштите.

Данас се као власници, односно корисници земљишта и објеката, према подацима из надлежне Службе за катастар непокретности, јављају се Република Србија, Јавно предузеће за подземну експлоатацију угља – у реструктурирању, Јавно предузеће „Србијашуме", Јавно предузеће „Путеви Србије", општина Деспотовац, Месна заједница Сењски рудник, Црквена општина Раваничка и физичка лица (видети табелу 1). Истичемо, да се стање са уписима на непокретностима у надлежној Служби за катастар непокретности и фактичко стање могу разликовати, што би захтевало додатно ангажовање у вези са детектовањем ванкњижних власника непокретности.

Табела 1: Структура власништва и режим земљишта просторне културно-историјске целине Сењски рудник

Објекат од посебног значаја	кп.бр.	Власник/корисник парцеле	Власник/корисник објекта
Братинска благајна	1486	државна својина	државна својина
Соколски дом	249	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник
Стара дирекција-управа	216	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Основна школа	220	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Месна канцеларија	202/1	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник
Ресторан Пролеће	251/3	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Музеј угљарства	251/4	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Машинска радионица	202/3	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник
Црква Св. Прокопија	248	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Зграда извозне машине са торњем и парним постројењем	219/1	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Александров поткоп	202/3	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник	државна својина, корисник Месна заједница Сењски рудник
Зграда за становање директора рудника	216	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас
Радничка улица	222, 223, 227	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас	државна својина, корисник Јавно предузеће Рембас

Напомена: Стање власништва на дан 19.09.2013. према евиденцији катастра непокретности КО Деспотовац

Регулисање имовинско – правних односа у конкретном случају условљено избором модела будућег начина управљања Сењским рудником, као непокретним културним добром. При напред наведеном чињеничном стању, везано за разноврсну власничку структуру над земљиштем и објектима који би били обухваћени Одлуком о утврђивању Сењског рудника за просторно културно–историјску целину од стране Владе Републике Србије, сматрамо да би најцелисходније било да се управљање предметним простором повери јавном предузећу, док би регулисање имовинско – правних односа зависило од тога који субјект би био оснивач предметног јавног предузећа.

Јавно предузеће је предузеће које обавља делатност од општег интереса, а које оснива Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе у складу са чланом 1. став 1. Закона о јавним предузећима („Службени гласник РС", бр. 119/12). Делатности од општег интереса јесу делатности које су као такве одређене законом, између осталог, и у области управљања, заштите и унапређивања добара од општег интереса у складу са чланом 2. став 1. Закона о јавним предузећима. Добра од општег интереса у јавној својини су ствари које су законом одређене као добра од општег интереса (пољопривредно земљиште, шуме и шумско земљиште, водно земљиште, водни објекти, заштићена природна добра, културна добра и др.), због чега уживају посебну заштиту, у складу са чланом 10. став 1. Закона о јавној својини („Службени гласник РС", бр. 72/11).[4]

Након оснивања јавног предузећа, а у циљу управљања истим, с аспекта имовинско – првних односа у погледу власничке структуре на предметним парцелама и објектима који би били обухваћени Одлуком о утврђивању Сењског рудника за просторно културно – историјску целину, фигурирају два модалитета, од којих би се првим питањем имовинско – правних односа решило превођењем свих непокретности у јавну својину, док би другим имовинско – првни односи остали непромењени.

Први модалитет, који би био целисходнији, с обзиром на разноврсну власничку структуру предметних непокретности, била би експропријација истих у корист новооснованог јавног предузећа. Непокретности се могу експроприсати или се својина на њима може ограничити само у јавном интересу утврђеном на основу закона, уз накнаду која не може бити нижа од

[4] Иначе, јавну својину чини право својине Републике Србије – државна својина, право својине аутономне покрајине – покрајинска својина и право својине јединице локалне самоуправе – општинска, односно градска својина у складу са чланом 2. Закона о јавној својини.

тржишне у скалду са чланом 1. Закона о експропријацији („Службени гласник РС", бр. 53/95 до 55/13).

Експропријација се може вршити за потребе Републике Србије, аутономне покрајине, града, града Београда, општине, јавних фондова, јавних предузећа, привредних друштава која су основана од стране јавних предузећа, као и за потребе привредних друштава са већинским државним капиталом основаних од стране Републике Србије, аутономне покрајине, града, града Београда, или општине, ако законом није другчије одређено, у складу са чланом 8. став 1. Закона о експропријацији.

Влада може утврдити јавни интерес за експропријацију, ако је експропријација непокретности неопходна за изградњу, између осталог, и објеката у области културе у складу са чланом 20. став 1. Закона о експропријацији, при чему се јавни интерес за експропријацију може утврдити ако је, у складу са законом, донет одговарајући плански акт, ако овим законом није друкчије одређено у складу са чланом 20. став 4. Закона о експропријацији.

Права на непокретности у државној или друштвеној својини могу се решењем општинске управе одузети или ограничити и пренети на другог носиоца права на непокретности у друштвеној или државној својини, ако то захтева јавни интерес (административни пренос) у складу са чланом 70. став 1. Закона о експропријацији, при чему се јавни интерес утврђује на начин који је законом одређен за експропријацију непокретности у скалду са чланом 70. став 2. Закона о експропријацији.

Експропирајција непокретног културног добра, односно администаративни пренос културног добра у државној или друштвеној својини с једног на друго правно лице, може се вршити: ако сопственик, односно корисник нема могућности или интереса да обезбеди спровођење мера заштите, па прети опасност да културно добро буде уништено; ако се на други начин не могу обављати археолошка ископавања, и спровести мере техничке заштите на културном добру; ако на други начин не може да се обезбеди доступност јавности културног добра од великог, односно изузетног значаја, у складу са чланом 121. став 1. Закона о културним добрима. Непокретно културно добро може се експроприсати или се својина на њему може ограничити само у циљу његове потпуније односно ефикасније заштите, ако је то у општем интересу, у складу са законом, у складу са чланом 13. став 2. Закона о културним добрима.

Имајући у виду, да је за управљање предметним простором Сењског рудника могуће основати јавно предузеће, које би обављало делатност од општег интереса, да управљање, заштита и унапређивање добара од општег интереса представљају делатност од општег интереса, да сама културна добра представљају добра од општег интереса, те да се у конкретном случају имовинско – правни односи у погледу непокретности могу регулисати путем експропријације и за потребе Републике Србије, односно општина, односно да се у конкретном случају имовинско – правни односи у погледу непокретности могу регулисати и путем административног преноса у ситуацијама када својинска права прелазе са једног титулара на државној или друштвеној својини на другог титулара државне или друштвене својине, неспорна је могућност оснивања јавног предузећа за потребе конкретног случаја, уз могућност варијабилног регулисања имовинско – правних односа у зависности од избора модела управљања Сењским рудником.

Уколико се одлучи да оснивач јавног предузећа, које би управљало подручјем Сењског рудника, буде Република Србија, начин регулисања имовинско – правних односа би био следећи:

1) Израда Плана детаљне регулације Сењског рудника, који захтева значајно временско ангажовање на изради истог, као и одређене трошкове у вези са израдом истог. Изради Плана детаљне регулације претходило би доношење Просторног плана подручја посебне намене од стране Владе Републике Србије, који се доноси за подручје које због својих природних, културно-историјских или амбијенталних вредности, експлоатације минералних сировина и искоришћавања туристичких потенцијала захтева посебан режим организације, уређења, коришћења и заштите простора.[5]

2) Утврђивање јавног интереса и административни пренос права на земљишту и објектима, на којем су носиоци права коришћења Јавно предузеће за подземну експлоатацију угља – у реструктурирању, Јавно предузеће „Србијашуме", Јавно предузеће „Путеви Србије", и евентуално друга јавна предузећа чији је оснивач Република Србија.

3) Утврђивање јавног интереса и експропријација на земљишту и објектима, на којем су власници физичка лица или привредна друштва, која нису у власништву носилаца права јавне својине.

[5]Доношењем претходно наведених докумената просторног и урбанистичког планирања у складу са Законом о планирању и изградњи избегла би се могућност градње нових и пренамене постојећих објеката који би нарушавали постојећи амбијент Сењског рудника, што је могуће при постојећој правној регулативи

4) Утврђивање јавног интереса и експропријација на земљишту, на којем је власник одговарајућа Црквена општина, односно Српска православна црква и евентуално друге верске конфесије.

5) Непокретности у јавној својини локалне самоуправе (као и непокретности чији је носилац права коришћења месна заједница) прибавиле би се у јавну својину Републике Србије непосредном погодбом, при чему би акт о располагању предметним непокретностима садржао разлоге оправданости и целисходности прибављања са аспекта остварења интереса Републике Србије, као и разлоге због којих се прибављање не би могло реализовати јавним надметањем, односно прикупљањем писмених понуда, а све у складу са чланом 3. Уредбе о условима прибављања и отуђења непокретности непосредном погодбом, давања у закуп ствари у јавној својини и поступцима јавног надметања и прикупљања писмених понуда („Службени гласник РС", бр. 24/12). Такође, постоји могућност да непокретности у јавној својини локалне самоуправе, надлежна локална самоуправа уступи без накнаде Републици Србији, и то трајно или на дужи временски период, што је условљено сагласношћу воља оба претходно наведена субјекта.[6]

Уколико се одлучи да оснивач јавног предузећа, које би управљало подручјем Сењског рудника, буде локална самоуправа, начин регулисања имовинско – правних односа би био следећи:

1) Израда Плана детаљне регулације Сењског рудника, који захтева значајно временско ангажовање на изради истог, као и одређене трошкове у вези са израдом истог.

2) Утврђивање јавног интереса и експропријација на земљишту и објектима, на којем су власници физичка лица или привредна друштва, која нису у власништву носилаца права јавне својине.

3) Утврђивање јавног интереса и експропријација на земљишту, на којем је власник одговарајућа Црквена општина, односно Српска православна црква и евентуално, друге верске конфесије.

4) Непокретности у јавној својини Републике Србије (као и непокретности на којима је носилац права коришћења јавно предузеће чији је оснивач Република Србија), прибавиле би у јавну својину локалне самоуправе

[6]Начин поступања, који је претходно детаљно описан, био би идентичан у ситуацијама када би одређени субјект представљао искључивог власника непокретности или када би један субјект представљао једног од сувласника исте непокретности.

непосредном погодбом, при чему би акт о располагању предметним непокретностима садржао разлоге оправданости и целисходности прибављања са аспекта остварења интереса јединица локалне самоуправе, као и разлоге због којих се прибављање не би могло реализовати јавним надметањем, односно прикупљањем писмених понуда, а све у складу са чланом 3. Уредбе о условима прибављања и отуђења непокретности непосредном погодбом, давања у закуп ствари у јавној својини и поступцима јавног надметања и прикупљања писмених понуда („Службени гласник РС", бр. 24/12). Такође, постоји могућност да непокретности у јавној својини Републике Србије, Република Србија уступи без накнаде локалној самоуправи, и то трајно или на дужи временски период, што је условљено сагласношћу воља оба претходно наведена субјекта.

5) Непокретности које су у јавној својини локалне самоуправе (као и непокретности на којима је носилац права коришћења месна заједница) биле би додељење на коришћење и управљање јавном предузећу актом надлежног органа локалне самоуправе.

У прилог чињеници да јавна предузећа могу обављати послове заштите културних добара указује и одредба члана 70. став 3. Закона о културним добрима, која прописује да послове заштите културних добара из члана 65. тачка 5), 7), 9) и 10) истог закона могу да обављају и друга правна лица која испуњавају услове у складу с одредбама истог закона.

Власничку структуру на културном добру није нужно мењати у циљу успостављања једнообразног носиоца права својине, посебно имајући у виду да ограничења која су прописана чланом 7, 31, 32, 54. и 99. Закона о културним добрима, која забрањују оштећење, уништење, мењање изгледа, својства или намене културног добра, прописивањем обавеза и одговорности сопственика културног добра, те утврђивањем мера заштите културних добара, као и мера заштите на непокретним културним добрима.

Мењање власничке структуре на културном добру било целисходно и оправдано у циљу успостављања једнообразног носиоца права својине, посебно имајући у виду потребу неометаног обављања научног и стручног истраживања, те вршења техничких и других снимања у вези са културним добром, обезбеђивањем доступности културног добра јавности, ограничењем тренутног власника непокретности у вези са коришћењем, одржавањем и располагањем културним добром. Сходно претходно наведеном, формирањем једнообразне власничке структуре на културном добру омогућило би се поједностављено, ефикасно, функционално и стручно

управљање, коришћење, одржавање и надзор на културним добром, док би у супротном (изузев заштите културних добара), економско и туристичко искоришћавање предметног локалитета било базирано на сагласности воља већег броја сопственика непокретности, што би у пракси изискивало велики број нерешивих проблема.[7]

На овом месту пожељно је указати на још један модалитет управљања, који по нашем мишљењу не може суштински задовољити потребе свеобухватне заштите и управљња Сењским рудником, али може бити користан уколико се предметна локација не прогласи културно-историјском целином. Наиме, по Закону о туризму („Службени гласник РС", бр. 36/2009, 88/2010 и 99/2011 – др. закон и 93/2012), простор Сењског рудника могао би се прогласити туристичким простором од стране Владе Републике Србије, а на предлог министарства. На том простору би се у случају објеката проглашених за непокретно културно добро, примењивали режими заштите у складу са прописима којима се уређује очување и коришћење тих добара. Сврха проглашења Сењског рудника туристичким простором била би та, што би са на њему увео посебан режим организације, уређења, коришћења и заштите тог простора. За разлику од претходно описаних модела управљач туристичког простора[8] може да буде и привредно друштво основано за обављање делатности у области туризма,

[7]Као позитиван пример функционисања јавног предузећа у области културе представљало би оснивање Јавног предузећа за обављање културно – уметничке и пословне делатности „Београдска тврђава" Београд, чији је оснивач Град Београд. Наведено јавно предузеће обавља делатност од општег интереса за Град Београд, културно – уметничку и пословну делатност од општег интереса, и то у области уметничко – књижевног стваралаштва и сценских делатности, делатности галерија и музеја, забавних активности (кинематографија и видео дистрибуција) и издавање књига. Поред претежне делатности, наведено јавно предузеће обавља и друге делатности које се уобичајено обављају уз те делатности у мањем обиму или привремено, и то на две амбијетално – просторне целине: Калемегдански парк и Београдска тврђава.

[8] Управљач туристичког простора: обезбеђује услове за уређивање, коришћење, унапређивање и заштиту грађевинског земљишта; координира активности правних и физичких лица који обављају послове у области туризма; координира развој пројеката туристичке инфраструктуре и туристичке супраструктуре на принципима одрживог развоја; стара се о наменској употреби државне имовине; управља грађевинским земљиштем и стара се о непокретностима које су му дате на коришћење; поставља туристичке сигнализације и доноси разне програме и акта које се односе на управљање наведеним простором.

коме јединица локалне самоуправе може уговором поверити послове обезбеђивања услова за уређивање, коришћење, унапређење и заштиту грађевинског земљишта, као и послове координације на одржавању комуналног реда и чистоће у туристичком простору. Привредном друштву основаном за обављање делатности у области туризма може бити додељена државна својина на коришћење, коју он у сладу са претходно урађеном студијом изводљивости може давати у закуп трећим лицима ради изградње туристичких објеката или ради обављања привредних делатности.[9] Сав приход од давања непокретности у закуп, постављања привремених објеката и плаћања уласка у област туристичког простора представља приход управљача простора. Уколико се простор Сењског рудника не прогласи културно - историјско целином наведени модалитет би био идеалан за управљање предметним простором, јер би у том случају оснивачи привредног друштва основаног за обављање делатности у области туризма могли бити власници непокретности које се у њему налазе и који би у том случају кроз обављање лукративних делатности привредног друштва могли остваривати одређене приходе.[10] За наведено привредно друштво препоручена организациона структура била би једнодомно привредно друштво, чији би органи били скупштина чланова друштва и директор.

Уколико се донесе одлука да се не приступи оснивању јавног предузећа које би управљало Сењским рудником, исте послове би легитимно обављале установе заштите, и то Завод за заштиту споменика културе и музеј, у складу са чланом 70. став 1. Закона о културним добрима. Имајући у виду одредбе Закона о културним добрима које се тичу надлежности Завода за заштиту споменика културе и музеја, неспорно је да би у случају Сењског рудника наступило преплитање надлежности између Завода за заштиту споменка културе и музеја, имајући у виду њихове надлежности утврђене законом. Код установе Завода за заштиту споменика културе акценат је на активностима које се односе на просторно културно – историјске целине, као и на непокретна културна добра. Са друге стране, код установе музеја акценат је на активностима које се односе на чување и одржавање уметничко – историјских дела, као и на покретним културним добрима.

---

[9] Управљач организује јавно надметање и прикупља понуде, док Влада доноси акт о давању непокретности у закуп.

[10] За наведено привредно друштво препоручена организациона структура била би једнодомно привредно друштво, чији би органи били скупштина чланова друштва и директор.

Табела 2: Анализа различитих моделитета управљања Сењским рудником

МОДЕЛ УПРАВЉАЊА	ПРЕДНОСТИ И СНАГЕ	СЛАБОСТИ И НЕДОСТАЦИ
ЈП Сењски рудник – оснивач Република Србија	Република Србија представља економски јачи субјект у односу на јединице локалне самоуправе, те би сходно томе било лакше обезбедити средства за оснивање и даље финансирање јавног предузећа; Поступак регулисања имовинско – правних односа изискивао би мање издвајање финансијских средстава, из разлога што је највећи део непокретности у јавној својини Републике Србије. Предности регулисања имовинско – правних односа путем експропријације, односно административног преноса, представљали би знатно економичнији и ефикаснији начин поступања, из разлога што би се једним актом регулисао највећи део имовинско – правних односа, за разлику од појединачне и непосредне погодбе, која редовно представља дуготрајан и неизвестан начин регулисања имовинско – правних односа када се ради о великом броју власника непокретности.	Опасност честих промена управљачке структуре, услед политичких промена
ЈП Сењски рудник – оснивач општина Деспотовац	Надлежни органи локалне самоуправе би проширили поље свог деловања и у предметном домену, односно омогућило би се остваривање прихода који би предствљали чисти приход локалне самоуправе.	Поступак регулисања имовинско – правних односа изискивао би знатно више издвајања финансијских средстава, из разлога што највећи део непокретности није у јавној својини локалне самоуправе.

ЈП Сењски рудник – оснивач општина Деспотовац	Предности регулисања имовинско – правних односа путем експропријације, представљали би знатно економичнији и ефикаснији начин поступања, из разлога што би се једним актом регулисао највећи део имовинско – правних односа, за разлику од појединачне и непосредне погодбе, која редовно представља дуготрајан и неизвестан начин регулисања имовинско – правних односа када се ради о великом броју власника непокретности. Такође, у случају експропријације предметних непокретности важно је напоменути да у конкретном случају накнада за исте не би била превелики издатак, обзиром да оне немају велику тржишну вредност.	Локална самоуправа представља по економској снази слабији субјект у односу на Републику Србију, те би сходно томе било теже обезбедити средства за оснивање и даље финансирање јавног предузећа.
Музејска установа културе	Значајно повећана концетрација стручности у погледу заштите културних добара.	Мања могућност за запослење околног становништва. Представља поље делатности где још увек не постоји детаљна правна регулатива. Прилив новца знатно умањен.
Управљач културно историјског простора Сењски рудник ДОО – оснивач Република Србија и/или Општина Деспотовац	Бржи механизам за доношење одлука, због једноставне управљачке структуре.	Мањи прилив новца за заштиту културних добара, јер је приоритет оснивања развој туристичке инфраструктуре. Неизвесно обезбеђивање новчаних средстава, јер се ради о комерцијалном привредном друштву, чији опстанак зависи искључиво од његове лукративне делатности тј. колико заради.

Као једно од алтернативних решења, може бити и оснивање нове установе заштите у складу са условима из члана 71. Закона о културним добрима, која би била надлежна за управљање овим локалитетом. У конкретном случају, предност се може дати музеју, као установи која је надлежна за обављање послова заштите културних добара. Оснивач музеја може бити локална самоуправа или Република Србија, или се оба тела могу појавити као кооснивачи, с тим што би оснивање музеја од стране Републике Србије имало за последицу снажнију финансијску потпору у вези са оснивањем и даљим процесом рехабилитације Сењског рудника. Имајући у виду да министар културе утврђује који заводи за заштиту споменика културе и музеји, и за коју територију обављају послове заштите непокретних, односно покретних културних добара, као и надлежност музеја према врстама уметничко-историјских дела у складу са чланом 85. Закона о културним добрима, као и да музеј може образовати сталне збирке и одељења и у месту ван свог седишта у складу са чланом 77. став 2. Закона о културним добрима, постојала би као једна од могућности да простор Сењског рудника потпадне у надлежност одређеног музеја регионалног значаја, да буде у надлежности музеја републичког ранга или да се у процесу реструктурирања компаније Ресавица, постојећи Музеј угљарства одели као самостално правно лице и унутрашњу организацију прилагоди пословима управљања просторно културно-историјском целином Сењски рудник.[11] Иако се ова решења могу третирати и као фазе развоја управљачке структуре Сењског рудника, сматрамо да се решења у моделу управљања која немају адекватне ресурсе за туристичку и економску ваоризацију овим простором, као ни слободу у управљању и комерцијалном пословању (нпр. установе културе), могу прихватити само као прелазно решење управљања Сељским рудником, али да би сталну управљачку структуру требало градити на онову модела предложених јавних предузећа.

[11] Истичемо пример музеја регионалног значаја у Пријепољу, у чијој су надлежности музејске јединице у Прибоју и Новој Вароши. Такође истичемо пример музеја републичког ранга, и то Народног музеја у Београду, у чијој су надлежности, поред Музеја Вука и Доситеја у Београду, Галерије фресака у Београду, Спомен – музеја Надежде и Растка Петровића у Београду и Музеј Лепенски Вир у Доњем Милановцу, као и Археолошки музеј Ђердапа у Кладову.

Организациони апсекти и органи управљања просторно културно-историјском целином Сењски рудник

Оснивач јавног предузећа може бити Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе у складу са чланом 1. став 1. Закона о јавним предузећима. Ако јавно предузеће оснива Република Србија, права оснивача остварује Влада у складу са чланом 4.став 1. Закона о јавним предузећима, док у ситуацији када јавно предузеће оснива јединица локалне самоуправе, права оснивача остварује скупштина исте јединице локалне самоуправе у складу са чланом 4.став 2. Закона о јавним предузећима. У зависности од субјекта који оснива јавно предузеће, акт о оснивању, односно одлуку о оснивању, доносе Влада Републике Србије, односно скупштина јединице локалне самоуправе. У овако креираном оснивачко-управљачком моделу на реализацији пројекта рехабилитације локалитета Сењски рудник, може се успостављати сарадња са приватним и цивилним сектором на основу уговорних односа приватно-јавног партнерства.

Циљ оснивања и пословања јавног предузећа прописан је чланом 6. Закона о јавним предузећима, између осталог, ради обезбеђивања трајног обављања делатности од општег интереса и уредног задовољавања потреба корисника услуга, развоја и унапређивања обављања делатности од општег интерса, стицања добити, као и остваривања другог законом о утврђеног интереса, у складу са чланом 6.став 1. Закона о јавним предузећима. Принцип пословања на коме би се заснивао рад јавног предузећа за управљање Сењским рудником је стручност запослених лица, заштите и унапређења објеката којима управља и обављање профитне делатности уз истовремено задовољење општег интереса. Ово јавно предузеће би имало своју имовину којом би управљало у складу са оснивачким актом и уговором, а могла би је чинити покретне и непокретне ствари, новчана средства, хартије од вредности и друга имовинска права, која буду пренета у својину или на коришћење ЈП за управљање Сењским рудником у складу са чланом 9. став 1. и 2. Закона о јавним предузећима.

Управљачки процес у ЈП за управљање Сењским рудником може бити организовано као једнодомно (надзорни одбор и директор), или дводомно (надзорни одбор, извршни одбор или директор) у складу са чланом 11. став 1, 2. и 3. Закона о јавним предузећима. Влада посебним актом утврђује мерила и критеријуме на основу којих се јавно предузеће разврстава у групу предузећа са једнодомним или дводомним управљањем у складу са чланом 11. став 4. Закона о јавним предузећима. Влада Републике Србије донела је

Уредбу о мерилима и критеријумима за разврставање јавних предузећа („Службени гласник РС", бр. 20/2013), сходно којој би имало места да се у конкретном случају потенцијално ЈП за управљање Сењским рудником разврста у јавно предузеће са једнодомним управљањем у складу са чланом 3. исте Уредбе, имајући у виду да исто јавно предузеће не би испуњавало било који од три прописана услова за разврставање у јавно предузеће са дводомним управљањем из члана 2. исте Уредбе (не би имало више од 1.000 запослених у радном односу на неодређено време, не би имало годишњи приход преко 10.000.000,00 еура у динарској противвредности, као и да не би обављало делатност која је техничко – технолошки и организационо сложена или која не би обухватала вршење делатности преко пословних јединица ван седишта јавног предузећа или која не би пружала услуге, односно вршила промет робе и других добара са преко 500.000 корисника). С тим у вези, надзорни одбор био би надлежан да утврђује пословну стратегију и пословне циљеве јавног предузећа и стара се о њиховој реализацији, доноси годишњи програм пословања, врши унутрашњи надзор над пословањем, одлучује о статусним променама и оснивању других правних субјеката и друго, док би директор имао овлашћења која се тичу редовног пословања предузећа и која би обухватала овлашћења која нису у делокругу надзорног одбора. Како је пројекат рехабилитације Сењског рудника милтидисциплинарни пројекат, било би ваљано осим ових органа увести неки од облика Саветодавних органа – Стручни савет ЈП, а управљање Сењским рудником који би пружао стручну подршку у раду овом ЈП, и у исто време надзирао, евалуирао и ажурирао дугорочни програм рехабилитације Сењског рудника.

ЈП за управљање Сењским рудником би за сваку календарску годину било у обавези да доноси годишњи програм пословања и доставља га оснивачу ради давања сагласности, најкасније до 1. децембра текуће године за наредну годину у складу са чланом 50. став 2. Закона о јавним предузећима. С тим у вези, путем плана и његове усаглашености са принципима и смерницама овог менаџмент плана била би осигурана пуна имплементација мисије и визије овог локалитета, али и циљева који се његовом рехабилитацијом могу остварити. Како се унапређење рада и развој јавног предузећа заснива се на дугорочном и средњерочном плану рада и развоја, који доноси надзорни одбор јавног предузећа у складу сачланом 50. став 2. Закона о јавним предузећима, овај менаџмент план могао би бити усвојен као дугорочни план рада и прилагођени функцијама и организационој структури ЈП за управљање Сењским рудником. Потенцијално ЈП за управљање Сењским рудником може користити било који облик буџетске

помоћи (субвенције, гаранције или другу врсту помоћи), и у том смислу биће дужно да предложи посебан програм који садржи програм коришћења помоћи, са временски ограниченом и мерљивом динамиком повећања ефикасности и унутрашњих промена које ће довести јавно предузеће у позицију да може да послује без ових облика помоћи или уз њихово смањење у складу са чланом 50.став 4. Закона о јавним предузећима. Ово је нарочито важан принцип и законска одредба, која пружа унутрашњи и спољни механизам мониторинга остварења визије рехабилитације овог локалитета према постојећим стратешким документима проистеклим из Љубљанског процеса 2.

Егзистирање ЈП за управљање Сењским рудником намеће, да ово предузеће примарно обавља делатност од општег интереса, али да исто предузеће представља субјект који има за циљ и остваривање профита. Сходно томе, могуће је да се поред претежне делатности, јавно предузеће региструје и за обављање других делатности које имају економско оправдање у виду остваривања додатних прихода, што би у конкретном случају могло бити туристичко организовање, хотелијерске услуге, ресторанске услуге, услуге рекреације и друго. Крајњи ефекти би се манифестовали у увећању добити, као и у повећању броја запослених лица, како висококвалификоване радне снаге, тако и мање квалификоване радне снаге, чиме би се активно допринело и смањењу опште незапослености на подручју Сењског рудника и региона који га окружује, а што је и основна идеја рехабилитације овог локалитета.

Обзиром да су већ одређени објекти, односно непокретности, регистровани као дело техничке културе (зграда извозне машине са торњем), или као непокретно културно добро од великог значаја (Музеј угљарства, Машинска радионица и Александров поткоп), истичемо да будуће регулисање имовинско – правних односа и уређење организационо – управљачких аспеката просторно културно – историјске целине Сењског рудника, неће угрозити постојећи регистровани статус заштите наведених објеката, односно непокретности, као културнх добара и дела техничке културе, већ ће само допринети ефикаснијем управљању овим локалитетом.

Економски контекст рехабилитације простоне културно историјске целине Сењски рудник

Просторна целина која је предмет овог менаџмент плана налази се у области која према НУТС 3 класификацији припада Поморавском округу са укупним бројем становника од 312160. Сам Сењски рудник налази се у МЗ Сењски рудник категорисаној као рурално подручје које потпада по територијалну надлежност општине Деспотовац. Функционално подручје[12] релевантно за процену економских потенцијала заштите и рехабилитације Сењског рудника обухвата град Крагујевац и Јагодину и четири општина: Параћин, Деспотовац, Свилајнац, Ћуприју и не поклапа се нужно са званичном административном поделом округа коме припадају ова места.

Подручје о коме је реч крактеришу значајни ресурси у области рударства и пољопривреде, као и природно окружење и културне знаменитости погодне за развој туризма. Ово подручје, иако релевантно за анализу економских потенцијала Сењског рудника, карактерише слаба просторна и функционална интегрисаност и одуство комплементарности, али и ослањање на превазиђене моделе развоја уз занемаривање развојних ресурса као што су културно наслеђе, природа, локалне аутентичности и сл.[13]

Просторним планом визија овог подручја до 2020., јесте делимично повезивање и умрежавање градова (Јагодина, Параћин и Ћуприја), подршка новим урбаним насељима који ће у будућности имати улогу „мотора развоја" (Крагујевац, Параћин, Ћуприја и Јагодина) и генерално, развијање функционалних веза кроз заједничке и комплементарне програме развоја, као и формирање и афирмација локалних и регионалних идентитета.

За већину градова овог подручја се процењује да имају потенцијала за урбану регенерацију (нпр. војних и индустријских комплекса), а нарочито Крагујевац (градско језгро, амбијенталне целине и сингуларне локације), Јагодина, Ћуприја и Параћин (регенерација запуштених урбаних целина и индустријских комплекса-стакло, цемент, каблови, итд), што у

[12] Функционално подручје према ЕСПОН класификацији, представља промењив простор који обухвата морфолошко урбано поручје града/насеља и његово шире окружење које генерише радну снагу на 45-минутној дистанци од места становања. Видети више: Закон о просторном плану Републике Србије 2010-2020. (Сл. гласник бр. 88/10).

[13] Видети више: Закон о просторном плану Републике Србије 2010-2020. (Сл. гласник бр. 88/10).

будућности пружа могућност за функционалније повезивање Сењског рудника и осталих локалитета индустријског наслеђа уз могућност креирања регионалног туристичког интерера. Централни простор релевантног подручја (Деспотовац, Свилајнац) карактерише висока стопа руралног сиромаштва, а према категорији ова насеља припадају средњим руралним подручјима,[14] чији је развој највећим делом условљен јаким везама са градовима. Рубне функционалне границе овог простора (Параћин, Ћуприја, Јагодина, Крагујевац), чине урбани центри и њихова околина, а карактеришу их сектори привреде типични за висока урбана подручја у којима се интензивно користи радна снага.

Табела 1: Број и територијални распоред привредних друштава и предузетника, 2011.

	Број предузећа	Број предузетника
Крагујевац	1549	5784
Деспотовац	158	530
Параћин	783	1749
Ћуприја	440	1037
Јагодина	847	2112
Свилајнац	267	650
Укупно	4044	11862

Извор: Регионална агенција за развој Шумадије и Поморавља (2012)

Економија посматраног подручја ослоњена је на мала предузећа која у укупној структури привреде учествују са 95%, док средња и велика предузећа чине 3,7% и 1% респектно. У њеној структури[15] највеће је учешће услужног сектора – трговине, поправке и друге услуге и прерађивачке индустрије (око 65%) – доминантно производња прехрамбених производа заснованих на богатој сировинској основи коју ствара пољопривреда овог краја.

Што се тиче секторске дистрибуције предузетника, највећи број њих је у области трговине и других услуга (око 40%) уз њихову високу географску концентрацију у Параћину, Крагујевцу, Јагодини и Ћуприји (око 75% укупног броја предузетика). Ипак економска снага предузетника је доста

[14] Удео руралног становништва у укупном становништву овог подрчја извноси око 68,8%. Видети више: Богданов, Н. И Стојановић, Ж. (2006) Методологија утврђивања руралност и идентификација руралне Србије: у Богданов, Н. Шеварлић, М. (ред) *Пољопривреда и рурални развој Србије у транзитном периоду,* ДАЕС и Пољопривредни факултет, Београд.

[15] Структура анализирана према броју предузећа.

ниска, јер највећи број њих има промет мањи од 20.000 евра годишње (око 95% предузетника), док је оних који остварују промет већи од 20.000 евра на нивоу око 4,5%. Међутим, упркос њиховој малој зарађивачкој снази, не може се занемарити чињеница да самостално предузетништво представља извор запошљавања и значајан вид економског оснаживања становништва посматраног подручја.

На нивоу посматраног подручја запослено је око 85.000 лица, од чега привредна друштва апсорбују око 56% радне снаге, док самостални предузетници и запослена лица код њих учествују са око 43% у укупној запослености. Просечна годишња стопа пада запослености у периоду 2007-2011. износила је око 19,5%, док је назапосленост у истом периоду расла по просечној годишњој стопи од 25,3% (осим у Крагујевцу где је она опадала просечно годишње за 24%). У 2011. просечна стопа запослености износила је 63,2% и била је скоро за два пута виша од просека на ниву Републике, док је просечна стопа незапослености бележила вредност од 36,7% и била је на нивоу републичког просека. Посматрано појединачно по општинама и градовима који чине функционални простор за ову анализу, највећу стопу запослености имао је Деспотовац (68,3%), а најмању Параћин (55,4%), док је у случају незапослености њена највиша вредност забележена у Параћину (44,5%), а најнижа у Деспотовцу (33,5%). Подаци о запослености говоре о динамици развојног циклуса који се одвија у овом подручју у позитивном смеру, али и о развојним „пунктовима" који генеришу овај тренд.

Са аспекта карактеристика тржишта рада, највећи контигент незапослене радне снаге чине неквалификовани или ниско квалификовани профили (у просеку њихов удео је око 37% од укупног броја незапослених лица на целом подручју), где предњаче Деспотовац (са уделом од 46,5% неквалификованих у укупном броју незапослених лица) и Свилајнац (са уделом од 40% неквалифи-кованих у укупном броју незапослених лица). Значајан број незапослених лица чине жене чији је удео око 55% у укупном броју незапослених лица на овом подручју, као и лица која први пут траже запослење (око 53,5%). Овакве карактеристике тржишта рада говоре у прилог чињеници да би рехабилитацију локалних економија (али и регионалне) требало иницирати у правцу стварања услова за повећање квалитета радне снаге, трансферзибилности њихових вештина, али и стварање институционалних и других услова за њихово упошљавање. Из угла секторске дистрибуције запослености, највећи удео у запослености има прерађивачка индустрија и трговина.

Табела 2: Географска дистрибуција запослених и незапослених лица, 2007-2012.

	Запослени (укупно)		Запослени у правним лицима		Предузетници и лица запослена код њих		Незапослени	
	2007	**2011**	**2007**	**2011**	**2007**	**2011**	**2007**	**2011**
Крагујевац	49044	39497	39254	30721	9790	8776	25020	22461
Деспотовац	4488	3950	3229	3052	1260	898	1586	1836
Јагодина	30395	21116	13517	11884	16878	9232	9688	10659
Параћин	12899	10460	7998	7781	4121	2679	7520	8397
Свилајнац	4478	3704	2810	2607	1669	1097	1272	2140
Ћуприја	8341	6362	5942	4878	2399	1484	3665	3903
Укупно	109545	85089	72750	60923	32779	24166	48751	49396

Извор: Републички завод за статистику, *Општине у Србији* (2008); *Општине и региони у Републици Србији* (2012)

На територији посматраног подручја налази се одређени број туристичких локалитета који пружају могућност за развој туризма, иако они нису у довољној мери искоришћени. Туристичке локације које пружају могућност да се развију нови туристички производи крећу се од природних до културних знаменитости, као што су пећина Рисовача, Ресавска и многобројне друге пећине, хидрокомплекс Лисине и Деспотовачка Бања (околина Деспотовца), модерне туристичке атракције - зоолошки врт и *aqua* парк, градски парк Ђурђево брдо (околина Јагодине), јавни акваријум (Крагујевац), излетиште Грза и средњовековни град Петруша (Параћин) и манастири Раваница, Манасија, Сисевац, СВ. Петка и др. Насупрот одређеном броју туристичких атракција, туристичка инфраструктура је неадекватна и на незадовољавајућем нивоу, како по величини смештајних капацитета, тако и према квалитету (табела 3а).

У погледу материјалне основе развоја туризма, ово подручје карактеришу капацитети средњег и ниског квалитета. Укупан број смештајних капацитета је 23.780 лежајева, од којих је највећи број лежајева лоциран у Крагујевцу и Параћину (око 65% укупних смештајних капацитета). Ипак, туристичка привреда у региону није у довољној мери развијена, а према броју запослених (око 665) налази се на зачељу генератора регионалног запошљавања. С овим у вези, може се извући генерални закључак да постојећи капацитети не дају могућност ширењу туристичких услуга, па се не могу очекивати већи економски ефекти од туристичке делантости без додатних улагања.

Табела 3: Карактеристике туристичке тражње, 2007.

		Крагујевац	Деспотовац	Јагодина	Параћин	Свилајнац	Ћуприја	Укупно
Туристичке	свега	20341	1700	8666	10110	1384	4103	46304
	домаћи	12738	1656	5819	4357	1193	3718	29481
	страни	7603	44	2847	5753	191	385	16823
Ноћења	свега	44898	5284	12021	16648	2557	8222	89630
	домаћи	28543	5174	8278	9059	2099	7760	60913
	страни	16355	110	3743	7589	458	462	28717
Просечан број ноћења		2,2	3,1	1,4	2,1	1,8	2,1	2,1
		2,2	2,5	1,3	1,3	2,4	1,2	1,8

Извор: Републички завод за статистику - *Општине у Србији* (2008)

Табела 3а. Карактеристике туристичке тражње и туристичке инфраструктуре, 2011.

		Крагујевац	Деспотовац	Јагодина	Параћин	Свилајнац	Ћуприја	Укупно
Туристичке	свега	30502	1281	5396	3925	946	886	42936
	домаћи	16606	1211	3462	2165	740	632	24816
	страни	13896	70	1934	1760	206	254	18120
Ноћења	свега	84310	3415	7580	7494	1440	1294	105533
	домаћи	39526	3322	5042	3550	1102	839	53381
	страни	44784	93	2538	3944	338	455	52152
Смештајни капацитети		11943	1327	5528	2859	345	1778	23780
Просечан број ноћења		2,4	1,7	1,5	1,6	1,5	1,3	1,6
		3,2	1,7	1,3	2,2	1,6	1,8	1,9

Извор: Републички завод за статистику – *Општине и региони у Републици Србији* (2012); Регионална агенција за развој Шумадије и Поморавља (2012)

Туристичком промоцијом баве се локалне туристичке организације, укључујући и Регионалну агенцију за развој Шумадије и Поморавља. Из угла туристичке тражње, током 2011. године остварено је 42.936 долазака и 105.533 ноћења. Ово подручје углавном, посећују домаћи туристи чије је

учешће око 63,6% од укупног броја туриста. Укупан број остварених долазака у 2011. је у паду у односу на 2007. годину, док се повећава број туристичких ноћења. Она су у посматраном периоду расла по просечној годишњој стопи од 28%, што је добар тренд, јер са њиме долази до генерисања већег прихода од ванпансионске потрошње. Такође, је значајно и повећање ноћења страних туриста које је у односу на 2007. скоро удвостручено, што говори о расту атрактивности реперних туристичких ресурса овог подручја.

Економска валоризација и потенцијали Сењског рудника у функцији локалне и регионалне економске ревитализације

Последњих неколико година, подршка развоју креативног сектора у развојеним земљама превазишла је границе секторске политике, па се све више говори о креативној привреди. Овим термином желе се описати промене и комплексност односа на релацији културе, економије, креативности и технологије у окружењу у коме доминирају симболи текстови, звуци и слике (UNDP, 2008). Са ширењем поља употребе креативности, аутохтоног и традиционалног знања стварају се и нове делатности које се темеље на овим ресурсима, а креативни сектор је добио улогу фактора који интегративно делује на процесе креативизације привреде, односно структурних промена у привреди које су условљене развојем креативног сектора. С тим у вези, процена економских потенција рехабилитације Сењског рудника, заснована је на савременим концептима развоја и ресурсима на којима се они темеље и може се сагледати у две равни: развој туризма и креативизацију економије посматраног подручја.

Сењски рудник као туристички простор не би требало сагледавати и валоризовати појединачно, као изоловани локалитет индустријског наслеђа, већ само у комплементарном односу са осталим туристичким реперним тачкама. Овакав приступ је важан ради постизања што већих синергијских ефеката које рехабилитација овог локалитета може произвести на развој локалних економија, али и утицаја постојећих туристичких атракција на повећане туристичке миграције ка Сењском руднику који тренутно годишње посети око 2500 посетилаца.[16] Имајући у виду постојеће туристичке атракције, потенцијали за развој интегративног туризма на којима би се

[16] Стошић, Н. М. Радојковић (2010) *Промоција споменика културе обухваћених Љубљанским процесом у медијима (кратка анализа)*, Београд: Балканкулт фондација

могли базирати кључни туристички производи су: рурални туризам, рекреативни туризам (нарочито циклотуризам), спелеолошки туризам, културни и креативни туризам.

Рурални туризам на Сењском руднику би подразумевао боравак на сеоском подручју заједно са породицом или у гостинској кући, уз друге облике активности као што су бициклизам, пешачење, посету природним и културним лепотама овог подручја и сл. У наведеним местима релевантним за анализу категоризовано је 20 домаћинстава (Крагујевац- 10, Јагодина -6, Деспотовац 6), али кроз различите мере и програме подршке на локалном нивоу даље треба радити на унапређењу капацитета руралног туризма. За развој руралног туризма нарочито може бити погодан резиденцијални део Сењског рудника – куће бивших инжењера, али и куће у радничкој улици, уз наравно, одређени степен инвестирања у квалитет инфраструктуре која може да задовољи потребе савременог туристе и поштовање мера и принципа заштите овог простора. Овај вид туризма може бити један од будућих праваца и економске рехабилитације и диверсификације локалне економије на овом подручју (Ћуприја, Параћин, Јагодина, Свилајнац, Деспотовац), кроз повезивање са обичајима, традиционалном кухињом (мед, сиреви овог подручја- Јеловачки, Кривовирски и др, ракија шљивовица, специјалитети са печуркама, слатко и сок од шумског воћа, погача испод сача, планинска јагњетина и др), причама из локалног живота (влашки обичаји, сеоски мотиви и игре, ритуали, магије, покладе, занатске славе, натприродни феномени) и аутохтоним процесима рада (мотиви на влашком хлебу, израда мотива са народних ношњи, опанчарство, воскарски послови, воденичарство, прављење ракије, ресавска типографска школа). То би омогућило да рурални туризам постане значајни фактор подстицања пољопривредне и непољопривредне производње, као и импулс локалном запошљавању и повећању разноликости занимања.

Рекреативни туризам на подручју које окружује Сењски рудник могао би бити интересантан, у смислу развоја циклотуризма, а дугорочно и кроз повезивање у „ЕуроВело" пројекат Европске бициклистичке федерације којим се развија мрежа бициклисичких путева кроз Европу, а у који је од пре неколико година укључена и Србија.[17] Процене су да кроз Србију

[17] Рута „Еуро Вело 6" Полази из Француске и иде до Костанце, део ове руте пролази кроз Нови Сад и Београд. Циклотуризам омогућава путовање вожњом бицикле и све је популарније у Европи.

годишње прође између 15000 и 20000 бицклиста.[18] Развој бициклистичких рута по Сењском руднику и оних које би повезале знаменитости овог краја, омогућиле би да овај простор постане привлачан за заљубљенике природних предела и индустријског наслеђа. Развој циклотурзма у кратком року могао би да се развија кроз алтернативне и природне бициклистичке стазе, а на дуги рок изградњом асфалтираних стаза. Како су категорије које „ЕвроВело 6" у Србији покрива главна рута, алтернативне руте и детурови, могуће је развити детур Сењски рудник као централну тачку и бренд циклотуризма овог краја, а у оквиру које би се могле даље гранати бициклистичке руте које приказују природне и културне лепоте поморавског краја.

Спелеолошки туризам има потенцијала подједнако као претходни да буде генератор развоја регионалног туризма, нарочито имајући у виду да је овај вид туризма управо започео отварањем прве туристичке пећине Ресавске 1972. године, као и да ова пећина представља једну од најпосећенијих у Србији. Према расположивим подацима, у периоду од 2000-2010. године, ову пећину годишње је посетило у просеку 42.000 посетилаца. Макимални број посета у овом периоду забележен је на 51.362 посета (2002), а најнижи на 31.412 посетилаца (2006). У укупном броју посета, удео одраслих је око 25%, а ђака око 65%.[19] Креирањем туристичке руте која би повезала Ресавску пећину и Сењски рудник омогућило би се преусмеравање једног дела туриста ка Сењском руднику. Под одређеним предпоставкама, то би начелно могло да генерише око 20.000 посетилаца годишње, од 70.000-100.000 евра прихода од наплате улазница и око 200.000 евра годишње ванпасионске потрошње.[20] Остале пећине у посматраном подручју (Лисине, Рисовача итд) бележе посету нижу од 10.000 туриста, и њихово укључивање у спелеолошку руту уз посету Сењском руднику, имало би мали ефекат на повећање туристичке посете Сењског рудника.

---

[18] Лазић, Ј. (2013) „Туризам брише границе" *Време,* бр. 1167 од 16. маја 2013.

[19] Кликовић, М. (2010) Туристичке пећине Србије, *Туристичко пословање* бр. 6 (2010): 237-258; Кликовић, М. (2012) Анализа броја посетилаца туристичких пећина Србије, *Заштита природе* бр. 62 (2): 83-99.

[20] Пројекције прихода од продаје улазница зансоване су на улазним подацима о ценовној политици локалитета Сењски Рудник из Šurdić, B. N. McGrath, B. McGrath (2010); подаци о просечној ванпасионској потрошњи од 14,5 евра дневно за домаће туристе (оквирна калкулација просечне вредности ванпасионске потрошње домаћих туриста), за стране туристе 54 евра засновани су на процени просечне вредности ванпансионске потрошње страних туриста у Србији у периоду 2007-2013, а на основу података Народне банке Србије *Структура девизног прилива од туризма* (www.nbs.rs)

Културни и креативни туризам такође могу представљати један од облика туризма који се на овом простору може развијати. Наиме, у свету одавно је примећена потреба успостављања формалних веза између културне одређеног простора и туристичких посета. Како културни туризам означава кретање људи ка културним атракцијама са циљем подмиривања културних потреба, сасвим је извесно да подручје Сењског рудника, али и функционалног простора који га окружује има значајне потенцијале за развој овог вида туризма. О томе сведочи и географска диверзификација културних ресурса на којима се могу темељити туристичке атракције (табела 4).

Табела 4: Супраструктура за развој креативних индустрија и културног туризма

	Крагујевац	Деспотовац	Параћин	Ћуприја	Јагодина	Свилајнац	Укупно
Локалитети културног наслеђа	46	6	16	6	22	11	108
Музеји, архиви, библиотеке	5	1	2	2	3	1	14
Извођачке уметности	7	1	2	1	2	1	14
Културно-уметнички аматеризам	8	5	4	1	17	0	35
Стари, уметнички занати и радиност	54	12	22	14	13	12	127
Цивилне иницијативе у култури	72	2	6	4	7	4	95
Културно туристичке манифестације	7	4	7	5	6	3	32

Извор: Центар за развој непрофитног сектора, Агенција за привредне регистре, Републички завод за статистику, Завод за проучавање културног развитка, Београд (2012); Завод за заштиту споменика културе, Крагујевац

Културну инфраструктуру посматраног подручја сачињава 190 различитих актера у креативном сектору који покривају најразличитије области и власништва (приватни, јавни, цивилни), са релизацијом од преко 540 програма годишње. Међутим, ограничења просторног размештаја културне инфраструктуре очитавају се кроз ниску мобилност градских, приградских и руралних културних подсистема, али и значајну запостављеност руралне компоненте у досадашњем културном развоју овог простора. То са собом доноси ограничења у развоју руралног културног туризма, пошто је уочљиво лоше стање грађевинског фонда и опремљености објеката у култури у сеоским срединама, који су углавном изгубили своју функцију, као и неорганизовано пружање услуга културе на сеоском подручју. Стога је неопходно планирати мере које могу деловати у кратком року на повећање мобилности културних

садржаја од градских ка руралним деловима, боље програмско повезивање ових подсистема, активније мере анимације у култури у сеоским подручјима, те допринети успостављању интегративног концепта развоја културе који почива на очувању социјалног и културног диверзитета овог краја.

Овај регион карактерише значајна концентрација ресурса културног наслеђа. На посматраној територији евидентирано је 108 културних добара, од чега 96 споменика културе, 6 археолошких налазишта, 2 просторно културно-историјске целине и 3 знаменита места. Ови ресурси представљају значајан потенцијал за брендирање овог простора, али и повећање потенцијала туристичке понуде. Са аспекта територијалне распрострањености туристичких потенцијала, највећи број њих налази се на територији Крагујевца око 33%, затим следе Јагодина и Параћин. У структури баштинских ресурса, значајно је учешће познатих манастира попут Манастира Јошаница, Манастир Манасија, Манастир Раваница, Манастир Сисевац, Манастир Манасија, Манастир Св. Петке, Манастир Св. Богородице, те би у том правцу требало спровести детаљну туристичку валоризацију ових локалитета и потенцијалне могућности њиховог повезивања са Сењским рудником.

Са растом хиперкултурализације туристичких потреба културни туризам је ушао у нову фазу свог развоја, тзв. креативни туризам. Он је са собом донео све већи фокус на развој активних туристичких производа базираних на креативним индустријама. Код нас још увек не постоји довољан ниво разумевања да креативне индустрије, културно наслеђе и туризам могу користити једно другом у регији у којој коезистирају. Специфичност везе туризма, креативних индустрија и културног наслеђа огледа се у томе да оне пружају осећајно искуство за којим трагају савремени туристи, пре свега чуло додира, чуло слуха и чуло вида. Појавом креативног туризма у коме посетиоци могу развијати своје креативне потенцијале и активно учествовати у стварању креативног производа и искуства, креативне индустрије и културне институције попримају другачије функције (Richards, 2001). Многи аутори сматрају да је креативни туризам учење о свакодневном животу локалне заједнице, али и њеној прошлости, традиционалној култури и аутохтоном знању (Радан, 2002; Јелинчић, 2008). УНЕСКО дефинише „креативни туризам као туризам у коме је путовање усмерено на стицање аутентичног искуства уз партиципативно учење кроз уметност, наслеђе и посебне карактеристике места и успостављање везе са онима који живе на том простору" (УНЕСКО, 2006). То је туризам који омогућава шири приступ култури, укључује туристу у нешто експериментално, аутентично и интерактивно. Спој предузетничких иницијатива у креативним индустријама и креативни туризам управо омогућују новом профилу туристе да

осети експериментален, аутентичан и активан доживљај. У односу на постојеће ресурсе развој креативног туризма могао би тећи у правцу креирања активног доживљаја цеђења меда, опробавања воскарског, воденичарског, опанчарског посла; учествовање у сеоским играма, покладама, занатским славама, номадско пчеларење; огледна проба рударског посла уз рударске костиме, рударски доручак у јами, опробавање прављења ракије, и др.[21]

Креативизација као развој укупне привреде који се одиграва под утицајем креативности и у коме се креативни сектори међусобно повезују, доводи до суштинског преображаја одређених простора. Рецесија која је захватила светску привреду, све више указује да је неопходна сингергија креативности и економских промена и преобликовање традиционалних модела производње, ослобађање од сировинских обележја и преусмеравање привредне структуре у правцу успостављања делатности за стварање добара и услуга са значајним креативним садржајем (Рикаловић, Закић, Стојановић, 2012.). Креативизација економије не доприноси само расту производних потенцијала, већ опредељује и карактер друштвених институција, афирмише индивидуалну и друштвену креативност, утиче на понашање појединца, успорава и убрзава иновације, јача идентитет, вредности и симболички капитал...

У случају Сењског рудника, овај процес би подразумевао оснаживање становништва, првенствено кроз развој предузетништва утемељеног на индустријској и културној баштини и широком спектру креативних делатности (традиционална исхрана, традиционална производња пољопривредних производа, текстил, ћилимарство, дизајн заснован на традиционалним мотивима, обрада дрвета и израда дрвених предмета, ручна израда модних предмета, образовање, преношење традиционалних знања и вештина и др). Оправданост за развојне приступе оријентисане ка креативним индустријама и развоју руралне економије огледа се кроз последични економски утицај које оне имају на брендирање руралних подручија као креативних ентитета. Тиме традиционално знање, вештине и креативност руралних подручија (нпр. стари, ретки и уметнички занати, нематеријално наслеђе, природна добра, предели очуваног биодиверзитета, културно наслеђе и сл.) постају главни показатељи динамизма и иновативности у

[21] Општирније о испитивању ресурса на којима би могао бити развијан културни туризам видети материјале Летње школе Универзитета уметности, Радионица *Културни турзам и локални развој* 17-25. јули 2010. http://www.arts.bg.ac.rs/rektorat/download/06.%20Radionica%20Kulturnog%20Turizma.pdf

економији руралних подручија, односно рурални ресурси трансформишу се од нечега што може да пружи економске резултате у средство руралне индустријализације (Закић, Рикаловић, Стојановић, 2011.).

Предузетништво утемељено на културној баштини представља скуп делатности чијим производима и услугама комерцијалну вредност даје креативни рад утемељен на познавању историје, уметности и културе. Уколико се овај вид предузетништва темељи на начелима која омогућавају одрживост баштинских ресурса, онда се путем њега могу осигурати и додатна средства за заштиту и очување баштине. Један од његових видова јесу занати и домаћа радиност. Они се обично заснивају на традиционалним знањима и технологијама, али истовремено подразумевају креативност и иновативност мајстора. Посматрани регион поседује одређени потенцијал у овој области, али је за његову деблокаду непоходно системски радити на развоју и унапређењу пословања у овој области. Према Бази старих заната[22] у Србији је евидентирано око 1400 занатлија и 26 асоцијација, од којих око 8% обављају занатску делатности на територији посматраног подручја (Крагујевац, Јагодину, Параћин, Деспотовац, Свилајнац и Ћуприју). Према врсти, највећи број њих бави се занатима оријентисаним на текстил, ћилимарство, таписерије и израду сувенира. Од укупног броја постојећих занатлија на овом подручју, само њих 13 је сертификовано у Министарству економије и регионалног развоја Републике Србије (7-Крагујевац, 2-Свилајнац, 2- Жагубица, 2- Јагодина).[23]

Поједини облици рада у креативним индустријама су мреже и удружења који су типичан модел пословног удруживања у овом крају, нарочито жена (нпр. Етно форма из Јагодине, Удружење жена Равно Ћуприја, Удружење Ресавчанке, Креативна мрежа, Параћин, НВО Братинско). Други карактеристичан облик организације ових активности је занатска радионица и породично предузетништво. Међутим, имајући у виду да се креативне делатности овог типа често одвијају код куће, у домаћинствима и да представљају нетипични облик предузетништва, оне нису у потпуности видљиве у званичним регистрима и статистикама. Процене су да је на овом подручју на пословима традиционалних заната и домаће радиности ангажован много већи број људи, него што их препознају знанични регистри.

[22] База је формирана кроз прелиминарно мапирање занатлија у оквиру пројекта „Подршка заптити и промоцији старих заната у Републици Србији" које је током 2009. Године реализовало Министарство трговине и услуга www.starizanati.gov.rs

[23] Према бази старих заната Министарства економије и регионалног развоја (август 2013).

У том смислу, за деблокаду економских потенцијала који леже у њима, неопходно је њихово мапирање (креирање директоријума креативних индустрија овог простора), проучавање и анализа, али и пружање боље подршке, јер их карактерише радно интензиван облик производње, а у нашим условима у великој мери и ангажовање социјално рањивих категорија становништва (жене, избеглице, старија лица, домаћице, итд.). Суштина развоја ове врсте креативних послова јесте хоризонтално и вертикално повезивање, умрежавање постојећих асоцијација и њихових активности, како би се подстакла већа понуда и профилисаност ових производа, ширење тржишта и могућности за пласман производа. Подједнако је важно и повезивање са удружењима релевантних пољопривредних произвођача (пчелари, повртари, органска производња, воћари), како би се кроз сарадњу заната унапредила конкурентност пољопривредне производње и она "брендирала" кроз аутохтони израз стваралаца овог подручја. Овај приступ нарочито погодује просторној целини Сењски рудник, јер она пружа могућност да се створе услови за коришћење идентитеских обележја и аутохтоних вредности локалитета и на њима, развој комплементарних делатности. С тим у вези, постоји могућност додељивања посебног знака услугама и производима повезаним са Сењским рудником, што нуди могућност стварања аутентичних производа, неговање и препознатљивост обележја народне културе овог краја, али и генерисање додатних прихода за локално становништво које би се могли наћи у улози произвођача сертификованих „брендова" Сењски рудник.

Важно је истаћи, да развој претходно наведених делатности и њихово повезивање омогућава да се створе услови за промовисање овог подручја кроз гастрономију и локални начин спремања хране, где је могуће креирати туристичке производе око аутохтоних јела (на бази меда, печурака, шумског воћа и поврћа, вина) и традиционалног начина спремања, као и различите привредне и туристичко-забавне манифестације које истичу гастрономски аспект. Конкурентска предност гастрономских производа са овог подручја може се темељити на еколошким аспектима и малом уделу хемијских елемената (адитиви, вештачке боје и сл.), уз лако разградива и еколошки одржива паковања.

Креативне индустрије у посматраном подручју су веома диверсификовани сектор са тенденцијом да се значајан број субјеката у институционалној сфери овог сектора оријентише ка модерним креативним делатностима. У укупном броју предузећа креативни сектор учествује са око 13%, а целокупан контигнет ових предузећа је микро величине. Ипак, атомизираност

креативног сектора говори о недовољној структурној развијености овог сектора, процесима његове институционализације, али и његовој великој ослоњености на флексиблиније и нетипичне облике пословања. Из угла дистрибуције запослености у креативном сектору, удео модерних делатности у укупној запослености креативног сектора је 71,2%, док традиционалне делатности учествују са 28,7%.[24]

Табела 5: Структура креативних индустрија у Крагујевцу, Јагодини, Параћину, Деспотовцу, Свилајнцу и Ћуприји (2011)

	Укупан број запослених у креативном сектору	Традиционалне креативне делатности	Модерне креативне делатности
Крагујевац	1859	569	1290
Деспотовац	138	36	102
Параћин	840	282	558
Ћуприја	268	41	227
Јагодина	101	14	87
Свилајнац	316	72	244
Укупно	3522	1014	2508

Извор: Републички завод за статистику, *Општине и региони у Републици Србији* (2012)

За подручје релевантно за оцену економских потенцијала Сењског рудника, нарочито централни подручје просторне културно-историјске целине Сењски рудник креативне индустрије схваћене у антрополошком смислу, могу имати одређен значај. Наиме, трансформацијом рудника доћи ће до стварања новог контигента радне снаге за чије упошљавање је непоходно стоврити услове. Како је реч о радној снази коју каратеришу нетрасферзибилне вештине, процесом доедукације овај контигент радне снаге, а и чланови њихових породица могу се оспособити за рад у ланцу

[24] Ова подела сектора извршена је према времену настанка и дејству технолошког прогреса на креативни сектор. С тим у вези од традиционалим делатностима подразумевају се све оне гране које су се развијале пре два светска рата, док се модерним индустријама (нетрадиционалним), сматрају све оне индустрије које су настале након овог периода, а у питању су технолошки модерне производње креативних садржаја које подразумевају нове технологије. Тако на пример, у модерне креативне делатности спадају телекомуникације, рачунарско програмирање, информационе делатности, рекламирање, остале стручне, научне и техничке услуге. У традиционалне креативне делатности убрајају се издавачка делатност, кинематографија, програмске активности екмитовања, архитектектура, стваралачке, уметничке и забавне активности, делатност библиотека, архива, музеја, галерија и сл.

вредности креативних индустрија (нпр. мануфактурна производња текстилних производа, уметничких производа од дрвета, ручно паковање пољопривредих производа, рурални туризам, угоститељство, производња традиционалне хране, аутентични текстилни прооводи, рукотворине, и др.), и тиме омогућити њихово економско оснаживање.

Рехабилитацијом Сењског рудника и стварањем услова за динамичнији развој креативних индустрија и предузетништва утемељеног на културној баштини, може се очекивати да би свако треће радно место креирано у креативним индустријама креирало једно ново радно место у комплементарним делатностима.[25] С друге стране, млади који поседују значајан ниво информационо-комуникационе писмености, знања и вештина могли би запослење да нађу у модерним информационим технологијама заснованим на креативним индустријама, што би свакако утицало на смањење демографског пражњења ове области.[26]

Предузетници у креативним индустријама најчешће постају предузимљиве особе без сталног запослења, али и креативци који желе да се баве бизнисом, али и да наставе породичну традицију и очување неког заната, што би под одређеним условима могло да представља солидну основу за заустављање депопулационих процеса у целости. Надаље, са развојем туризма овог подручја и његовом трансформацијом у креативни туризам, актери креативних индустрија постаће главна супраструктура туристичког развоја региона, јер се управо на њима могу темељити активни туристички садржаји интересантни савременом туристи. На крају осим економских ефеката које би потпуна рехабилитација могла да има на развој овог подручја, не треб испустити из вида ни учинак самог процеса заштите и привођења намени целокупног

[25] Процена је извршена на основу прелиминарне анализе мулитипликаторних ефеката креативних индустрија на нивоу Републике Србије. Видети више: Mikić, H. (2012a) "Public policy and creative industries in Serbia" paper presented on *7th International Conference on Cultural Policy Research*, Barcelona, Spain, 9-12 July 2012.

[26] Током партиципативног поступка у току израде овог Менаџмент плана, као и на основу консултација са локалним становништвом дошло се до сазнања да главни разлог њиховог напуштања Сењског Рудника је чињеница, да су у овом месту мале могућности за економски пристојан живот. Млади најчешће мигрирају ка местима као што су Деспотовац или Ресавица у којима постоје веће могућности за запошљавање. Такође, приметно је да је њихова идентитетска и меморијална везаност за Сењски Рудник доста висока и да када би постојале економске прилике за бољи материјални живот не би имали потребу за мигрирањем ка економски перспективнијим местима у окружењу.

локалитета. Наиме, према процени планираних радова на рехаабилитавији овог локалитета само у периоду њихове релизације било би запослено око 25 конзерватора различитих профила, 50-70 локалних добављача и ангажовано око 350 особа на извођењу радова.[27]

[27] Пројекције су засноване проценама експертског тима Завода за заштиту споменика културе Крагујевац о просечим ресурсима непоходним за потпуну рехабилитацију овог локалитета.

Литература

Богданов, Н. И Стојановић, Ж. (2006) Методологија утврђивања руралност и идентификација руралне Србије: у Богданов, Н. Шеварлић, М. (ред) *Пољопривреда и рурални развој Србије у транзитном периоду,* ДАЕС и Пољопривредни факултет, Београд.

Between different interests – conservationplanning for industrial heritage sites, Stefan Brueggerhoff, Kornelius Goetz and Norbert Tempel,Conference proceedings, Copenhagen: 67-73 (2009)

Blaenavon Industrial Landscape - World Heritage Site, Management Plan 2011 -2016.

Characteristic structures of the industrial buildings from the XIX-XX centuries and technical interventions for the re – utilization, AdriennLepel, Budapest University of Technology and Economics - Hungary, Series: Architecture and Civil Engineering Vol. 4, No 1, 2006, pp. 1 – 17.

Saving the Age of Industry, *Conservationbulletin* Issue 67: Autumn 2011.

Heritage Management Plan, DRILL HALL GALLERY, Australian Capital Territory, The Australian National University, August 2010.

IRPP/SAAH, Regional Programmefor Cultural and Natural Heritagein South East Europe2003 – 2008, FEASIBILITY STUDY ON ALEKSANDAR'S SHAFT, Senjski Rudnik, Serbia

IRPP/SAAH – Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe – Senje

Coal Mine, Senjski Rudnik, Serbia – Preliminary Technical Assessment (2005, rev 2008);

Извештај радне групе за просторна питања и пружање стручне помоћи у изради „Предлога правне заштите и унапређењу просторних и урбанистичких планских докумената Сењског рудника"

Јелинчић, Д. (2008) *Абецеда културног туризма,* Загреб: Meandarmedia

Кликовић, М. (2010) Туристичке пећине Србије, *Туристичко пословање* бр. 6 (2010): 237-258.

Кликовић, М. (2012) Анализа броја посетилаца туристичких пећина Србије, *Заштита природе* бр. 62 (2): 83-99.

Лазић, Ј. (2013) „Туризам брише границе" *Време,* бр. 1167 од 16. маја 2013.

Летња школа Универзитета уметности, радионица *Културни турзам и локални развој* 17-25. јули 2010. http://www.arts.bg.ac.rs/rektorat/download/06.%20Radionica%20Kulturnog%20Turizma.pdf

Mikić, H. (2012) "Public policy and creative industries in Serbia" paper presented on *7th International Conference on Cultural Policy Research*, Barcelona, Spain, 9-12 July 2012.

REVIT, A Review of the Conservation ofIndustrial Heritage Assets onBrownfield Sites, Torfaen County Borough Council, November 2004.

Richards, G. (2001.), Cultural tourists or a culture of tourism? Developments in the European cultural tourism market, u *Innovations in cultural tourism: proceedings of the 5th ATLAS International Conference Innovatory approaches to culture and tourism,* 1998, Rethymnom, Crete, (editor Buther, J.), ATLAS, Tilburg: 1-10.

Предлог ОДЛУКЕ О УТВРЂИВАЊУ СЕЊСКОГ РУДНИКАЗА ПРОСТОРНУ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКУ ЦЕЛИНУ, Завод за заштитун споменика културе Крагујевац, 2008.

Rudan, E. (2012) Razvojne perspektive kreativnog turzima u Hrvatskoj, *Ekonomska misao i praksa* br. 2(2012):713-730.

Regional Cooperation Council-TFCS (2011) *Ljubljana process II: rehabilitating our common heritage*, General Reference Framework, Council of Europe/EU, TFCS (2011)09.

Регионална агенција за развој Шумадије и Поморавља (2012) *Стратегија одрживог развоја Шумадије и Поморавња*, Крагујевац: Регинална агенција за развој Шумадије и Поморавља

Републички завод за статистику, *Општине и региони у Републици Србији* (2012), Београд: Републички завод за статистику

Републички завод за статистику, *Општине у Србији* (2008), Београд: Републички завод за статистику

Рикаловић, Г. Х. Микић, Д. Молнар (2013) Развој креативних индустрија у Србији и поуке Аустралијског искуства, *Креативна Аустралија: добар пут у креативно друштво и економију,* Београд: СФБЦ-Група за креативну економију.

Стошић, Н. М. Радојковић (2010) *Промоција споменика културе обухваћених Љубљанским процесом у медијима (кратка анализа)*, Београд: Балканкулт фондација

SAMOA, sociétéd'aménagement de la métropoleouestatlantique, Intelligent Conservation andRe-use of the Industrial Heritage, September 2004.

Society for Industrial archeology, occasional publications, Symposium – Industrial archeology and the human sciences, number three - April 1978.

The ICOMOS (1964) „Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments andSites", ICOMOS

The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage,The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), 2003.

Transactions/Working Papers,The TICCIH Seminaron Training and Educationwithin the Field ofIndustrial Heritage,Stockholm and Norberg, Sweden, June 8 – 1 1 , 2 00 8, Edited by Jan af Geijerstam, Stockholm 2008/2009.

Завод за проучавање културног развитка (2011) *Културне политике региона Србије: Поморавски округ,* Београд: Завод за проучавање културног развитка

Завод за проучавање културног развитка (2011) *Културне политике региона Србије: Шумадијски округ,* Београд: Завод за проучавање културно развитка

Закић, З. Г. Рикаловић, Ж. Стојановић (2011) Рурална будућност Србије и ЕУ, у: Јовановић-Гавриловић, Б. Ракољац-Антић, Т. (ур) *Економска политика и развој*, ЦИД-Економскифакултет, Београд, стр. 3-28.

Закон о културним добрима (Сл. гласник бр.71/9)

Закон о просторном плану Републике Србије 2010-2020. (Сл. гласник бр. 88/10).

Закону о туризму (Службени гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010 и 99/2011 – др. закон и 93/2012)

Уредба о условима прибављања и отуђења непокретности непосредном погодбом, давања у закуп ствари у јавној својини и поступцима јавног надметања и прикупљања писмених понуда („Службени гласник РС", бр. 24/12)

UNDP- United Nations Development Programme (2008) *Creative Economy Report 2008: The Challenge of Assessing the Creative Economy: Towards Informed Policy-making*. New York, UNDP & UNCTAD

UNESCO (2006) *Towards sustainable strategies for creative tourism: creative cities network* http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001598/159811E.pdf (приступ, 1. 8.2013).

Šurdić, B. N. McGrath, B. McGrath (2010) *From industrial Revolution to Post Industrial Evolution: Transforming Mining Community to Econmuseum*, Business Plan form Ljubljana process.

Интернет извори:
http://www.erih.net
http://archive.cyark.org
http://www.ticcih.org
http://vcpd.cvut.cz
http://kreativnaekonomija.net

Management plan
for spatial cultural – historical unit
Senjski Rudnik

prepared by
Djordje Milovanović, Hristina Mikić, MSc, PredragDikić, Milan Milošević

Cultural Heritage Preservation Institute, Kragujevac

For publisher: Marko Grković, Director

Proofreading:
Milica Stoilković

Text wrap and design:
Mirjana Rikalo

Photography:
Predrag Cile Mihailović

Translation:
Ana Sivački, Nada Tarabić
NB School, Belgrade

Copies: 300

Print: AS-TRON Kragujevac

ISBN 978-86-907841-4-1

COBISS.SR-ID 201622796

LJUBLJANA PROCESS
REHABILITATING OUR COMMON HERITAGE

Management Plan for the Spatial Cultural-historical landscape Senjski Rudnik has been funded from the EU grant for sustainable rehabilitation of cultural heritage in the West Balkans no. 2012/295-647 through Regional Cooperation Council – Task Force on Culture and Society under the Ljubljana Process 2 Project: Rehabilitation of our common heritage.

Contents

FOREWORD 68

HISTORY AND BOUNDARIES OF SPATIAL CULTURAL-HISTORICALUNIT SENJSKI RUDNIK 70

VALUES OF SENJSKI RUDNIK 74

INDUSTRIAL – ARCHAEOLOGICAL VALUE 75

CULTURAL – HISTORIC VALUES 75

AESTHETIC VALUES 77

SOCIO – ANTHROPOLOGICAL VALUES 78

TOURISTIC AND ECONOMIC VALUES 78

SCIENTIFIC – RESEARCH VALUES 78

AUTHENTIC VALUES 79

COMPARATIVE VALUES 80

RISKS AND THREATS 81

PROTECTION AND CONSERVATION PRINCIPLES AND MEASURES RELATED TO SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK 84

CONSERVATORY PHILOSOPHY 87

LEGAL ASPECTS AND POSSIBLE MODELS OF ADMINISTRATION OF THE SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK 92

ORGANIZATIONAL ASPECTS AND BODIES OF MANAGEMENT OF THE SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK 105

ECONOMIC CONTEXT OF REHABILITATION OF SENJSKI RUDNIK 108

ECONOMIC VALORIZATION AND POTENTIALS OF SENJSKI RUDNIK AIMED AT LOCAL AND REGIONAL ECONOMIC REVITALIZATION 114

REFERENCES 124

FOREWORD

The Republic of Serbia has been participating in the "Regional Program for Cultural and Natural Heritage of South-East Europe, Council of Europe" since 2003, with the aim to valorize cultural and natural heritage as a factor of regional identity, but also of political cooperation in harmonized policies addressing cultural heritage sustainable development. In 2011, based on the decision made by the Council of Ministries of Culture from South-East Europe, the project had been extended, this time under the name of "Ljubljana Process II – Rehabilitation of Common Heritage".

The goal of the Ljubljana Process II is to ensure application of management instruments for high quality rehabilitation of heritage through development of IPRR/SAAH methodology, integration of inter-sectoral practice, development of regional cooperation and establishment of sustainable financial mechanisms. Ljubljana Process is technically and financially supported by the Council of Europe (Directorate for Democratic Governance, Culture and Diversity of the Council of Europe), and by the European Commission (The Directorate General for Enlargement). Ljubljana Process II is managed by an international regional organization called Regional Cooperation Council (RCC) with its head office located in Sarajevo, through regional Working Group for Culture and Society established in September 2010. Its work is technically coordinated by the Secretariat located in Cetinje. The program is simultaneously applied in Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Macedonia, Romania and Montenegro, as well as in Kosovo* in compliance with the Government Decision on participation of representatives from Kosovo institutions in regional conferences, in compliance with the UN Resolution 1244.

The Management Plan for spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik has the aim to enable efficient management, protection and rehabilitation and economic development of this area. It addresses identification of key issues related to management and legal regime, economic potentials and rehabilitation principles pertaining to cultural-historical unit Senjski Rudnik.

The part referring to the protection and rehabilitation of Senjski Rudnik has been prepared by Djordje Milovanović from the Cultural Heritage Preservation Institute in Kragujevac, the analysis of economic potentials has been developed by MSc Hristina Mikić MBS/CEG, Belgrade whilst the analysis of legal aspects

*This title does not affect the attitude towards the status and is in accordance with the UN Resolution 1244 and opinion of MSP regarding Kosovo Independence Declaration.

and management of Senjski Rudnik has been developed by lawyers Predrag Dikić and Miloš Milanović from the City Hall of Kragujevac.

The plan has been drafted in accordance with principles of participatory process in the development of management documents, and as such should provide for management framework and support coordination of actions which will contribute to integrated protection and conservation of this area.

Since Senjski Rudnik is the first pilot project related to sustainable development based on the exclusive orientation towards service providing, primarily cultural activities, and creative industries in tourism, specific attention was paid to perception and valuation of the potential of the site for economic rehabilitation of local communities and region where it is located.

We are using this opportunity to thank Prof. Dr Gojko Rikalović from Faculty of Economics, University of Belgrade, Director of the Cultural Heritage Preservation Institute of Kragujevac for useful suggestions, as well as Asja Draci-Munetan from the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, Estela Radonjić-Živkov and Nenad Lajbespergen from the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments for all the assistance they provided in project implementation.

In Kragujevac, September 2013

Authors

HISTORY AND BOUNDARIES OF SPATIAL CULTURAL-HISTORICALUNIT SENJSKI RUDNIK

Material evidence of industrialization in this area are related to first part of XIX century, liberation wars in the Balkans and permanent need to respond to military challenges. Such context conditioned the construction of Smelter and Foundry Plant complex in Kragujevac, as the first industrial complex in this part of Europe. Military industry could not develop without essential raw materials, so efforts were made to discover exploitation deposits of coal as the most powerful fuel known at the time. The beginning of production of first cannons and exploitation of coal started almost simultaneously, in 1853, due to skillful organization and visioning of the then authorities, who declaratively accepted that project as the top priority national interest.

Senjski Rudnik is the oldest mining complex in Serbia, established between 1853 and 1860, during the rule of Prince Aleksandar Karadjordjevic. Industry started to intensify ever since, so it was logically to expect a sequence of successful projects and phenomena in the decades to come. Tendency towards more efficient provision of production facilities with raw materials from Senjski Rudnik led to the construction of narrow railroad in 1892, and efficient connecting to Kragujevac in order to enable delivery of coal needed for operation of Smelter and Foundry Plant. Connection to the main railway of South-East Europe, standard railroad Belgrade-Nis was specifically important for further evolution of Senjski Rudnik. It was then when railways of Serbia became one of the most important consumers of raw materials from this mine, in addition to military plant.

Research and legal protection of industrial heritage in Central Serbia, integrated by a regional institution – Institute for the Protection of Cultural Monuments Kragujevac, matches in time with the same processes in most developed countries of the world. As a consequence, several facilities in different locations were conserved in integrative way between 1953 and 1980, when this activity was most intensive. At the same period, protection was applied to three facilities within Senjski Rudnik: Aleksandrov potkop (Aleksandar's shaft in 1860), Muzej ugljarstva (Museum of coal mining in 1930) and Masinska radionica (Mechanical workshop in 1922).

As a result of this activity, the mentioned facilities were listed as cultural monuments – defined as immovable cultural monuments of high significance by the decision made by the Institute for the Protection of Cultural Monuments

Kragujevac; R 66/1 dated 24 February 1975. In addition to the mentioned facilities, legal protection also covers the Building of export machine with tower and steam installation constructed between 1871 and 1873, registered and recorded as a piece of technical culture by the Museum of Science and Technology under number 18311 dated 27 October 2005; in terms of the Law on Cultural Goods – Steam machine for transport of people and material J. Korosy Gratz MHT no 183/1 dated 27 October 2005.

The interest for industrial heritage and step forward in the protection thereof had reccurred several decades later, as a consequence of forced change in use of certain buildings, but also clusters of buildings, in order to ensure their self-sustainability, after a long period of devastation caused by economic and political crises. At the beginning of this century, the Senjski Rudnik industrial complex, amongst the oldest ones and closely related to the beginnings o industrialization (with its core established between 1853 and 1860) not only in Serbia, but all over this European region, was recorded by competent services as specifically valuable in heritage and socio-anthropological terms, with high degree of potential for change in use, while estimating it on the other hand as highly risky one in terms of potential devastation of individual, referent facilities.

Based on the conducted evaluation of individual facilities, sub-clusters and urban structures formed in this area between mid-XIX and mid-XX century, the following facilities and surroundings have been covered by this Management Plan as a core of spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik: Aleksandar's shaft with the related superstructure (1860), Mine Director's Building – "Hofman's Villa" (1898-1900), St. Prokopije Church (1900), Restaurant "Proleće" (1900), Railway station building (1905), Elementary School (1905-1907), Old Directorate – Administration Building (1910), Mechanical workshop (1922),Solidarity Fund Building (1928), Sokolski Cultural Centre(1930), "Coal Mining Museum" Building (1930), Local office (1947), Steam machine for transport of people and material J. Korosy Gratz(1871-1873) and Radnička street (1898 – 1910).

Borderlines of the spatial cultural-historica lunit (Core zone): it starts from the North-East, from the uppermost point of cadaster plot 8273, runs towards South along the external edge of the same plot, goes on towards South along the external edge of cadaster plot 243 to the merging point with the external edge of cadaster plot 8239/1, turns towards East along an abstract line leant under the angle of 90° to the external edge of the same plot, turns towards South, South-West, and finally to North along the external edges of cadaster plot 8239/1, turns towards North-West along the external edges of cadaster plots

255/1 and 255/2, turns towards North, West and finally South along the external edge of cadaster plot 8239/1, goes on towards South along the external edges of cadaster plots 8229, 1497, 1493, 1488, 1482, 1481, 1480, 1477 and 1475, turns towards North-West along the external edges of cadaster plots 1475, 1476, 8229, 1472, cuts cadaster plot 8229 with an abstract straight line to the merging point of cadaster plot 1424, continues towards North-West along the external edge of the same plot, cuts cadaster plot 8300 with an abstract straight line to the merging point with cadaster plot 1410, continues towards North-West along the external line of the same plot to the merging point with cadaster plot 8249/2, cuts the same plot with an abstract straight line to the merging point with cadaster plot 1337, turns towards North-East along the external edge of cadaster plots 8249/2, 8249/3, 1379/1 and 1378, goes on towards North along the external edge of cadaster plot 8282 to the merging point with cadaster plot 8279, cuts the same plot with an abstract straight line to the merging point with cadaster plot 8281, continues to North along the external edge of the same plot, cuts cadaster plot 8278 with an abstract line leant against the external edge of the same plot under the angle of 90°, turns towards East along the external edges of cadaster plots 8278, 233/1, 232, 231, 230 and 8233, cuts cadaster plot 8233 with an abstract straight line to the emerging point with cadaster plot 8275, turns towards North-East along the external edge of the same plot and comes to the starting point.[2]

Protected area of the spatial cultural-historical unit (buffer zone):[3]includes the following cadaster plots: 163/1, 197, 272, 273/2, 285, 291, 1326, 1327, 1328, 1329, 1330, 1331, 1332, 1333,1334, 1335, 1339, 1340, 1349, 1350, 1351, 1352, 1356, 1359 of the Cadaster Municipality Senjski Rudnik, state-owned:163/2, 163/3, 271/1, 271/2, 273/1,273/3, 273/4, 273/5, 274, 275, 276, 277, 278/1, 278/2, 278/3, 278/4, 278/5, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 1336, 1337, 1338, 1353, 1354, 1357, 1358, 1363/1, 1363/2, 1364, 1365, 1366, 1367, 1368, 1369, 1370, 1371, 1372/1, 1372/2, 1372/3, 1373, 1374, 1375, 1376/1, 1376/2 of the Cadaster Municipality Senjski Rudnik, privately owned: 1499, 1500, 1502, 1503,Cadaster Municipality Senje, state-owned: 1501, 1504, Cadaster Municipality Senje, privately-owned, and 1505 of the Cadaster

[2] See Appendix: Appendix 1 – Map of SCHU Senjski Rudnik with evaluation of facilities, Institute for the Protection of Cultural Monuments Kragujevac, 2008.

[3] Bordeline of the protected area has been defined in cooperation with the Institute for Nature Protection of Serbia, and due to cadastre-related conditions and natural geographic features and specific relief it has been zoned only in spots where such necessity was determined.

Municipality Senje, mixed ownership. Protected area borderline of the spatial cultural-historical unit in the West goes from the uppermost point of cadaster plot 197, goes towards South-West along the external edges of cadaster plots 197, 272, 273/1, 273/3, 273/4, 274, 275, and 277, turns towards South-East along the external edges of cadaster plots 277, 278/1 and 284, cuts plot 8279 with an abstract straight line to the merging point with cadaster plot 291, turns towards South-West along the external edge of the same plot, turns towards South-East along the external edges of cadaster plots 291, 1366, and 1370, turns towards South-West along the external edges of cadaster plots 1370 and 1371, turns towards South-East along the external edges of cadaster plots 1371 and 1373, turns towards South-West along the external edges of cadaster plots 1358, 1357, 1356, 1354 and 1353, cuts cadaster plot 1348 with an abstract line leant against the external edge of the same plot under the angle of 90°, turns towards South along the external edges of cadaster plots 1348, 1340, 1326, 1327, 1334, 1328,1329, 1335 and 1336, and comes to the merging point with the borderline of spatial cultural-historical unit. The protected area borderlines of spatial cultural-historical unit to the East starts from the bottom line of cadaster plot 1505, goes towards North-East and continues towards North along the external edges of cadaster plots 1505, 163/2 and 163/3, continues towards North along an abstract straight line cutting the plot 163/1 to the merging point with Northern edge of the same plot, continues towards North along the external edge of cadaster plot 163/1 and comes to the merging point with the borderline of spatial cultural-historical unit.

The elaborate on designation of Senjski Rudnik as cultural resource – cultural monument is currently under the procedural processing with highest state authorities responsible for the protection of cultural heritage since 2008 up to the present date. Such hesitation occurred due to second thoughts related to merging of neighbouring entities (Ravnareka and Sisevac) which are closely related to Senjski Rudnik in historic, technological and social terms, as well as due to omission of certain facilities from the spatial unit, which should have been evaluates according to highest professional authorities. In the same context, Ministry of Culture and Information formed a Working Group for spatial issues and provision of professional assistance in the development of legal propositions and improvement of spatial and planning documents of Senjski Rudnik. The Working Group gathers relevant experts, and their task is respond to possible omissions and to provide solutions. Decision made by line Ministry no: 119-01-96/2012-02 dated 2 October 2012, prescribed implementation of additional analyses between 2 October 2012 and 2 January 2013, which resulted in conclusion that the existing material is of high quality and that it presents a

very good basis for site protection. Taking this into account, the Management Plan covers the existing borderlines of cultural-historical unit established as such through earlier activities of the Institute and other relevant institutions, respecting the conclusions made by this Working Group in terms of further management of this area.

VALUES OF SENJSKI RUDNIK[4]

Over the time this mine has become an extremely important center and focus of numerous mining families from different Balkan areas, who had brought to this narrow space all the characteristics of their entities. From the opening of first pits up to the present day, a specific industrial set of particular national interest has been formed here. Its special urban matrix of mining settlement, ethnographic, social and cultural authenticity makes it an unavoidable factor in further research and understanding of historic and sociological character of new century Serbian state development, its industrialization and introduction into modern world trends.

Senjski Rudnik succeeded in affirming itself as the most perspective one in the country at the time, and it played huge role in its economic life, as a basis for development of basic industry of Serbia. In addition to Senjski Rudnik, exploitation started in other neighbouring locations – Ravnareka, Bare, Resava, Makvište, etc. In 1945, based on the decision made by the Ministry of Mining of FNR Yugoslavia, Senjsko-Resavski mining complex was established, nowadays known as Resavsko-Moravski coal mining complex "Rembas".

The values of specificities of Senjski Rudnik – a unique mining settlement which has remained in existence in almost integrated aspect up to the present day, can be easily perceived through specific evaluation segments: archaeological values, cultural-historical values, aesthetic values, environmental and natural values, geological values, social values, mining-mineral values, touristic and economic values, scientific-research values, authentic values and comparative values.

[4]Elaborated and adpted in accordance with framework methodology of Ljubljana process II: Rehabilitation of our common heritage. For more information, go to: Regional Cooperation Council-TFCS (2011) *Ljubljana process II: rehabilitating our common heritage*, General Reference Framework, Council of Europe/EU, TFCS (2011) 09.

INDUSTRIAL – ARCHAEOLOGICAL VALUE

Values of archaeological unit of Senjski Rudnik and related surrounding industrial landscapes developed from mid-XIX to mid-XX century is absolutely obvious and is recognized as such through studies developed by national and international expert teams – especially by perceiving it within international frameworks. In addition to facilities elaborated in study of authorities competent for protection, specific significance can be attributed to railway which enabled transport of raw materials, but also connection to significant centers not only in Serbia, but abroad in a practical and symbolic way, thus giving it certain international importance, but also imposing necessity to apply more detailed analyses and identification of segments which could also enter the program for legal protection.

Regardless of the above stated, it is obvious that there are numerous machines, tools and other industrial artefacts relevant for exploitation processes in coal pits, as well as for railway transport, which fall under competence of the Museum of Science and Technology in Belgrade, but are accumulated within the unit. They give tremendous contribution to overall industrial – archaeological valuation of Senjski Rudnik. The importance of this unit is *inter alia* contained in the fact that there are numerous individual facilities, as well as in a unique mining landscape which by itself speaks about the genesis of industrial development and social processes within an urban enclave, as a counterpoint of completely rural undeveloped surroundings. The uniqueness of such landscape experience, created in combination of human and nature activity, has been recognized by ICOMOS, as a property which fully meets the meaning of term – Cultural Landscape.

The importance of mutual relationship between natural and man-made creations must become subject to more detailed evaluation in the future. Despite the aforementioned, a lot has been done so far to identify Senjski Rudnik as a site with huge potential for nomination for the UNESCO list as a value of world industrial heritage.

CULTURAL – HISTORIC VALUES

Material evidence of industrialization in this area are related to first part of XIX century, liberation wars in the Balkans and permanent need to respond to military challenges. Such context conditioned the construction of Smelter and

Foundry Plant complex in Kragujevac, as the first industrial complex in this part of Europe. Military industry could not develop without essential raw materials, so efforts were made to discover exploitation deposits of coal as the most powerful fuel known at the time. The beginning of production of first cannons and exploitation of coal started almost simultaneously, in 1853, due to skilful organization and visioning of the then authorities, who declaratively accepted that project as the top priority national interest.

National and international significance of Senjski Rudnik pertains to its ley role in industrialization of Serbia and the Balkans. It is the oldest mining complex established in the period between 1853 and 1860 during the rule of Prince Aleksandar Karadjordjevic, after whom this mining pit (opened in 1853) was named. It is the first mine with organized exploitation, unlike other pits of the time, with individual, known processes characteristic for totally primitive and anarchic ways of production.

Industrialization started to intensify ever since, so it was logically to expect a sequence of successful projects and phenomena in the decades to come. Tendency towards more efficient provision of production facilities with raw materials from Senjski Rudnik led to the construction of narrow railroad in 1892, and efficient connecting to Kragujevac in order to enable delivery of coal needed for operation of Smelter and Foundry Plant. Connection to the main railway of South-East Europe, standard railroad Belgrade-Niš, constructed in 1884, was specifically important for further evolution of Senjski Rudnik. It was then when railways of Serbia became one of the most important consumers of raw materials from this mine, in addition to military plant. Ore was at first transported using wagons towed by cattle from Senjski Rudnik to arms factory in Kragujevac. However, over the past decade of XIX and at the beginning of XX century, this connection was improved by construction of sophisticated railway network for the time, permanently and efficiently connecting these two most important industrial entities. At the same time, conditions were created for the connection of other smaller mining settlements, such as Ravnareka (1908), making this area completely accessible to the rest of the world.

Railway network serving for coal pit needs, was also an engineering achievement, with several specific construction structures enabling access to trains in such a difficult terrain (you can see them on this railway even today, although mainly devastated), with inclination of even 46‰ in certain sections, which served as justification for its closure later, in 1960s. Railway network by itself is the basic value of international importance, and its role was described in numerous academic articles published throughout Europe. In time, this mining settlement

had become an extremely important center and focus for numerous mining families from different Balkan areas, who had brought to this narrow space all the characteristics of their entities. From the opening of first pits up to the present day, a specific industrial set of particular national interest has been formed here.

In the period between two world wars, Senjski Rudnik succeeded in affirming itself as the most perspective mine in the then state, and played key role in its economic life, serving as the grounds for development of basic industry of Serbia. In the first half of XX century, exploitation was extended to the sites surrounding Senjski Rudnik – Ravnareka, Resava, Makvište, etc. After the Second World War, in 1945, based on the decision made by the Ministry of Mining of FNR Yugoslavia, Senjsko-Resavski mining complex was established, nowadays known as Resavsko-Moravski coal mining complex "Rembas". Steel, as the main material for the production of final product – weapons, implies that certain connections and processes were made between it, coal and iron ore, and this will remain the most important and inseparable bond in industrialization process in Serbia in the century to come. Even today, the arms factory continues tradition of production and worldwide export of top quality weapons, aware of the significance of Senjski Rudnik in its overall evolution process.

Cultural value of Senjski Rudnik rests in the fact that this is completely conserved cultural landscape of early industrialization with the remains of earlier coal pit structures with oldest mine from 1853 and globally unique steam machine of the export elevator from 1972. Its specific urban matrix of mining settlement, ethnographic, social and cultural authenticity makes it an inevitable factor in future research and understanding of historic and sociological character of new-century Serbian state development, its industrialization and introduction into world trends.

AESTHETIC VALUES

Mining exploitation of coal happened as a consequence of of geological properties in certain areas and mankind need in certain historic cycle. This match of nature and human takes a specific place in global frameworks, which was not exception in the case of Senjski Rudnik; on the contrary, this defines it as "cultural landscape". It is mere rarity to find such clear visual-aesthetic expressions of early industrialization. In the case of Senjski Rudnik, aesthetic value is intensified by closed, even claustrophobiccontours of the gorge where it is situated, with magnificent greenery of beech forests surrounding it, thus compensating for everyday mining routine, making this environment far more humane.

SOCIO – ANTHROPOLOGICAL VALUES

Senjski Rudnik is an industrial – mining settlement with excessively heterogeneous ethnical structure, which is a consequence of migrations of miners from various regions of former Kingdom of Yugoslavia, but also wider, even in times of most profound economic recession in Europe. Eclectic, multi-cultural cohabitation of workers' families created a specific community within the entity of Senjski Rudnik and surrounding enclaves, which have survived up to the present day, despite many years of economic declination and depopulation. Crisis and wars in the Balkans in 1990s made this picture even more complex, while interesting and unique on the other hand compared to many similar sites in Europe. The final effect of such historic and ethnographic circumstances was creation of folklore, social and aesthetic ambience, specific in every sense of the word.

TOURISTIC AND ECONOMIC VALUES

Industrial heritage is not implemented in Serbia, and is not recognized enough as a touristic destination. On the other hand, it has high potentials for touristic development – which is confirmed by millions of visitors to such sites throughout Europe. Unlike industrial heritage which is in touristic terms at its very beginnings, surroundings of the site include numerous established touristic reference points, medieval monasteries, caves, waterfalls, mountains and top hunting territories. Senjski Rudnik is in position to benefit from these established touristic offers, by joining such overall offer as a specific contrast to all known offers, which is greatly valorized as a touristic resource. This is intensified by its position within landscape of undisputed natural beauty with several striking and well-known limestone cliffs and several hundreds of caves, famous waterfalls, mountain wreaths, and other values. Senjski Rudnik in that context, with its specificities can become significant regional touristic center and focus of creative industries, which is elaborated in details in a part of the Management Plan pertaining to analysis of economic potentials of Senjski Rudnik.

SCIENTIFIC – RESEARCH VALUES

Sites like Senjski Rudnik which are of international significance must be conserved and studied in details for the sake of future generations. Also, these sites have huge educational potential for improvement of knowledge about

conservation of cultural-historical and natural heritage. History of industrial heritage of Senjski Rudnik and general value of this coal mine in technological sense, ups and downs of industrial society, as well as underlying economic diagrams, geological interventions in completely natural landscape and all other follow-up effects - they all present a basis and possibility for multi-decade, multi-disciplinary meticulous approach. Establishing the grounds on the mentioned values and their detailed revelation will make a strong starting point for the creation of necessary documentation in process of nomination of this site for the world cultural heritage list.

AUTHENTIC VALUES

According to definitions for authenticity parameters established in 1994 by UNESCO/ICCOROM and ICOMOS at the conference held in Nera (UNESCO 1994), the following evaluation conclusions can be derived:

Senjski Rudnik area presents a strong memory of significant level of human civilization development in industrial and heritage-related sense, as general mankind value. On the other hand, organized exploitation of coal joined with efforts made for technical-technological progress and industrialization of Serbia are surely the historic moment of highest national pride

Essentially undisturbed mining community in which most significant historic values have remained untouched in authentic form, as precious legacy of specific mining community from XIX century

Relict industrial landscape comprising evidences of human and natural activities, which matches with definition of cultural landscapes promoted at Oxford Conference (1999), subsequently extended with various theses to enable maximally precise determination.

UNESCOdocument from Nara(UNESCO 1994) about "authenticity of industrial heritage" implies co-existence of sublime and low structures which can be applied to the example of Senjski Rudnik, where contrast between most sophisticated mechanical-mining forms of the time, electric sub-stations, railways, etc. existed... strongly opposing poor workers' sheds and buildings significant for their social life. None of the most significant facilities within the unit is not a replica, but a segment of authentic early formed mining settlement as a whole, which from its very beginnings (1853) until the present day has been passing through upgrading of the existing capacities with new ones, without depriving it of old real properties.

Senjski Rudnik is a cradle of Serbia industrialization. Conserved urban matrix, architecture, historic testimonies, even non-tangible heritage indicate different stages of industrialization and creation of industrial culture in Serbia. In addition, rich natural heritage and topography of neighboring mining settlements shape a unique cultural landscape in this part of Europe. This is why many national and international experts were of the opinion expressed in many missions which served to test the project, that wisely managed museum institution applying sustainable development principles could lame heritage of this part of Serbia an extremely attractive development resource. To certain extent, all listed values can clarify the position and importance of Senjski Rudnik within international frameworks, because its position in the family of related heritage – industrial most valuable sites of Europe, as undisputed universal value of mankind. As such, this unit with its specificities, like other (only thirty or some) industrial entities listed on the UNESCO list of world cultural heritage, deserves that together with spatial cultural-historical unit "Vojno-tehničkizavod" (Military-Technical Institute) in Kragujevac finds its place on the aforementioned list, thus becoming accessible to the whole world.

COMPARATIVE VALUES

Senjski Rudnik is a unique mining settlement of exceptional characteristics, with authentic free position within the mountain massive, making it a specific one and hardly comparable with the same communities in other parts of Europe. When taking into account historic role in the creation and development of industry in Serbia and the Balkans, then any possible comparison to similar sites is almost impossible.

In the context of comparative valuation, it can be stated with certainty that conserved original forms and urban matrix, socio-anthropological rarity, conserved movable cultural heritage, and above all, unique geo-position within the mountain massive, classifies Senjski Rudnik into most significant examples of mining-industrial heritage of Europe.

On the other hand, Senjski Rudnik having exceptional characteristics and specificities can hardly make any parallels by itself with similar communities in other parts of Europe. When taking into account historic role in the creation and development of industry in Serbia and the Balkans, then it is almost impossible to make comparison to similar sites. Yet, it is necessary to list some of brightest examples of mining communities conservation (cultural-historical landscapes), which in terms of future reintegration with adequate change in use could have or

have already inspired activities of the Institute for the Protection of Cultural Monuments –Kragujevac; examples of good practice in the world are primarily the following:

- Big Pit the National Coal Museum of Wales and Blaenavon Industrial Landscape, (Great Britain) used to be a significant center for coal production at the end of XIX and beginning of XX century – it has been on the UNSECO list since 2000. It waslucky to remain quite conserved after its closure in 1980, which was followed by the project dedicated to its revitalization and purposeful and adequate change in use, making it touristic and educational destination, matchless so far.
- Ruhrindustriekultur Route (Germany), presenting one of the most important and most famous mining areas in the world, with a mega-structure, which differs it from far more modest perception present in Senjski Rudnik. Yet, numerous successfully applied revitalization actions and interactive museum practice, it is a good model for such interventions in our country.

In addition to listed examples, there are many other significant examples throughout Europe, each with their own specificities, such as Nord-Pas de Calais Mining Basin(France); Major Mining Sites of Wallonia (Belgium), Kopalnia soli Wieliczka (Poland) and many other models of deindustrialized units, with more or less successful strategy for change in use.

RISKS AND THREATS

Industrial heritage as general tendency has become interesting in the context of cultural heritage primarily due to deindustrialization period, but also due to the fact that it presents a strong symbol of development and identity of main regions in which it was formed, as well as huge unused potential for possible change in use of valuable space.

Next problem for further survival of these structures is related to their complexity, non-standard materials and infrastructure, which most commonly deviate from modern requirements, in accordance with the fact that many of them were designed as buildings of temporary character. The fact is what we see as current status (devastated), as a mark of time from the moment of their disuse to the moment when the above stated manner of thinking became generally accepted matrix. After statutory declaration of the site as cultural

heritage one, the problem that follows the site of Senjski Rudnik, but also similar units in general, is its restoration and adequate adaptation to everyday life use. As a consequence of hesitation and inefficiency of certain systems in public administration dealing with procedures and programs related to the protection of cultural heritage, we are nowadays in position to have incomplete work on determination of Senjski Rudnik unit as cultural good – cultural monument. The ultimate consequence of such negligence and lack of understanding for reality on the site is reflected in certain intensity of construction-urban anarchy, usurping the facilities selected through evaluation implemented by competent protection services, as well as unprofessional re-adaptation thereof, construction of annexes, even interruptions of communications on the narrow railroad. In this way, those valuable structures are deprived not only of their originality, but overall visual and constructive set is disturbed. The most striking examples of bad practice are the following:

Completely devastated facility "Railway Station". The storey structure has been demolished, and ground floor has been upgraded with absolutely inadequate annexes. At the very same cadaster plot, in the part which used to be railway platform, stone fence has been built, fencing in this plot. This resulted in huge damage to the building itself, but also to the concept for reactivation of old railway embankment intended for attractive touristic offer (walking, cycling, horse-back riding, even reconstruction of the platform and reactivation of the railroad).

Neighboring plots with facilities proclaimed as cultural goods also suffered from barbarian conduct against monument heritage in previous times (e.g. attempt to build a swimming pool in the protected area of "Aleksandar's shaft"), primarily due to non-existence of an efficient and systematic protection tool, but also due to lack of education of civil sector – which requires serious efforts and tools needed for implementation of planned activities.

In the meantime, many facilities within the unit passed through minor interventions on facades, or construction of fences (e.g. Hofman'sVilla), but primary problem is lack of maintenance and disuse as a consequence of depopulation, making these spatial capacities additionally vulnerable and prone to decline.

Mechanical Workshop and *Depot (Museum of Coal and Mining Senjski Rudnik)*are intended for museum exhibits through current project, while third one – free areas, as museum in the open air. In accordance with that, the complete fund of exhibits has been dislocated to a local elementary school. In the meantime, the project of new museum exhibition has not been implemented yet, and on the other hand the issue of finding space for reception depot for archive artifacts

and temporary dislocated museum fund from the permanent exhibition is absolutely neglected.

The elevator with mechanical installation – most important steam machine manufactured in Graz(1871-73), which permanently and highly reliably drives mining elevator – the only functional one in the world – is cultural good at the same time. However, Mechanical Booth (cca. 50m²) where the aforementioned installation is placed is not under protection. This might become a problem in the future, taking into account that inadequate construction of mew mechanical booth could jeopardize complete visual impression of the integrated building, as witnessed by numerous visitors for many times. In terms of possible remodeling, it is necessary to refine the area of mechanical booth with elementary information about the elevator, as well as with 2D photos and copies of archive materials.

In long run, reconstruction of narrow railroad which opened and presented this area to the world in 1892 could do that again thanks to a couple of conserved steam locomotives located in Resavica, which could be possibly rehabilitated after an adequate analysis, which would be followed by its start-up.

Technical status of old Aleksandar'sshaft, which has been planned as a specific touristic treat of Senjski Rudnik, goes towards an abstract setting which would run along the whole underground tunnel, then it would continue by exiting to a vertical axis of currently functional mine shaft, wherefrom further transport to the surface would be carried out by the means of unique steal elevator. Professional engineer teams confirmed that in safety terms, only 70 meters of the shaft have been cleaned and are in good condition. Access to the remaining 450 meters is closed due to various barriers and problems. On the other hand, the advantage is that the shaft does not record penetration of water and dangerous gases usual for such places, and to this end they do not present danger in terms of safety for future museum exhibition.

The whole idea of rehabilitation of Senjski Rudnik and its commercial start-up is that this area, even mine pits become accessible to public. However, this in the meantime (until the set goal is achieved) impairs and limits mining exploitation which is still conducted and is the main source of revenues for local population, so these two options and in partial confrontation.

Almost all the facilities from the list require urgent conservatory intervention, ranging from setting of measures for regular maintenance to full reconstruction of certain buildings. Maintenance of those facilities has been neglected in most cases over the past decades, which resulted in damages, especially with sensitive

wooden elements and details such as doors, windows, floor and roof constructions. Circumstances that can have detrimental consequences for certain facilities within the unit include, in addition to already mentioned realities, all negative impacts which can be described as general position, i.e. usual conservatory-existential disturbances – detrimental influence of atmospheric precipitations and birds excrement due to massive roof damages; potential threat of tectonic movements due to weakened static situation in certain facilities; influence of capillary humidity; possible adverse impacts of traffic which would be intensified with touristic activation of this unit, as well as endangerment caused by human factor (fire, graffiti, possible pollution with inorganic waste, etc.).

Specific threat is reflected through several uncertainties occurred as a consequence of funding limitations in earlier analysis and evaluation of buildings, such as: foundations of the majority of buildings are unknown, roof construction and covers of some buildings are in very poor conditions, while others need only partial replacement of roof elements; such unevenness is found with other elements, such as facades, plaster, bricks, etc.

One of core risks to future rehabilitation and change in use of this unit is a problem with ruined or worn out infrastructure, primarily with installations which are obsolete in most of the buildings, and do not meet current requirements. This goes that far that certain buildings do not even have any installations for water supply, electricity or heating. For the sake of rational use of funds, it is necessary to establish certain priorities and precise coordination between the degree of endangerment in individual buildings and practical needs of the unit and society for certain spatial capacities. To this end, high quality technical documentation developed by protection institution in Kragujevac makes a strong support to future reconstructions, even in cases of total devastation of buildings and facilities.

PROTECTION AND CONSERVATION PRINCIPLES AND MEASURES RELATED TO SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK

Competent regional institution for the protection of cultural heritage – Institute in Kragujevac, takes care for exceptional industrial-technical cultural heritage in its territory. Industrial archaeology as relatively young scientific discipline and relationship with industrial heritage and monument treasury, have been early implemented in the area under the auspice of this institution, such as: Smelter

Plant with big stack and case plant (Kragujevac) has been proclaimed an immovable cultural good – cultural monument, based on the relevant decision in 1953, and it was categorized as cultural good of high significance in 1979; Aleksandar's shaft in Senjski Rudnik was proclaimed as immovable cultural good of high significance in 1975.

Such trend had continued in the institute conservatory practice during 1990s (despite overall isolation of the country), when significance of this heritage was ever more understood, almost in parallel with the same trends in the world. After 2000, these processes were extended to familiarizing with successful and less successful examples of change in use of space and units of industrial and technical heritage, in terms of their self-sustainability as the only guarantee for survival. Such activity was followed by strong media engagement in order to present values and useful potentials, but also for educational purposes. Senjski Rudnik distinguished itself as an example of good practice – thanks to funds from the European Commission, it entered into the program for development of re-arrangement project which should turn the place into a museum site and regional center for studying of industrial heritage.

The European Parliament selected the project for renewal, restoration, revitalization and technical equipping of these facilities for eco-museum, as well as development of institutional capacities and human resources for organization which should manage heritage of this area in the future. On the other hand, Ministry of Culture of the Republic of Serbia established the Project Council pursuant to recommendations of the Council of Europe and European Commission, as well as Management Tram for implementation of this project.

The project is based on exploitation of cultural heritage of mining settlement Senjski Rudnik and its surroundings as core values for the development of cultural and ecological tourism as new branch which will enable future sustainable development of the place, especially upon the full stoppage of coal exploitation. This project is internationally supported as national pilot project of sustainable development based on exclusive orientation to service providing industries, primarily to cultural and creative ones and tourism.

Conservation, improvement and sustainability of cultural heritage is of key importance for the achievement of this goal, to it was accordingly decided that pilot stage in project implementation should be renovation of a group of

buildings which made cultural monument at that moment – "Aleksandar's shaft":

- First administrative building of the mine above the entrance into the Aleksandar's shaft (1853);
- Workshop and smithy building (1900);
- Old depot (1930), nowadays the Museum of CoalMinig;

In that context, the basic document without which the project implementation could not be feasible was the study – elaborate for proclamation of Senjski Rudnik as spatial cultural-historical unit – cultural monument, developed by the Institute for the Protection of Cultural Monuments – Kragujevac. The Study – evaluation of buildings, ambience, and whole area of Senjski Rudnik along the borderlines of the protection zone, but also along the borderlines of protected surroundings of the spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik, was implemented by competent institution, is in its essence fully harmonized with the UNESCO/ICOMOS concept and practice, and provides for firm basis for the protection of cultural heritage of this unit. On the other hand, the area covered by this study in currently presented spatial frameworks contains variety of deserted structures relevant for local coal mine, which should be explored in the subsequent stages and expose to monument valuation. The context of research and valuation of intangible cultural heritage requires multi-disciplinary approach by including experts from different scientific areas, but also from commercial industries: urban developers – planners, landscape architects, statics experts, sociologists, anthropologists, ecologists, economists, tourismologists, designers, etc.

Drafting and implementation of the project on rehabilitation and change in use of spatial unit Senjski Rudnik, as well as individual buildings, implies primarily implementation of most specific stages – execution of all necessary work on buildings, cleaning and bringing of them into functional status, demolition of prefabricated non-functional facilities, repairs on infrastructure, paths, parking lots, parks, etc. Presentation of information on revitalized prt of the unit (which is one of the main activities of protection institutes), but also those structures which will undergo the same treatment later, but require subsequent logistic support: auxiliary equipment, advice and funding when conducting educational workshops, but primarily assistance in order to get widest possible media attention. These are at the same time most expensive and most complicated stages, because of the development of project documentation, constructive and conservatory works, but also supervision over works in order to observe conservatory philosophy to the full extent.

Structures included in this project exist (although visibly damaged), and can be put into function with proper professional intervention and certain investments. The intention is to fully conserve their authenticity in shape, characteristic aesthetics, lines and volume, with application of original materials and methods, according to most modern conservatory practice. This includes a possibility to rearrange certain parts of interior design, infrastructure, park areas, and addition of new units (info desk, toilets, etc.) for the need of new users to the extent that will not disturb the aforementioned authenticity, but it also includes removal of earlier applied inadequate annexes.

Protection of wider strip of industrial landscape Senjski Rudnik implies obtainment of cadaster bases and ownership certificates, additional research of neighboringenclaves (such as Ravnareka), drafting of additional technical documentation, and evaluation of omitted segments from the unit, such as e.g. Petrija's house (related to creation of one of the most controversial works of Yugoslav cinematography), local cemetery, mechanical booth which is not under protection unlike steam machine J. KorosyGratz, which is actually installed inside. It is necessary to proclaim the unit of Senjski Rudnik within the proposed borderlines as spatial cultural-historical unit as soon as possible, as the first phase of protection process which must be implemented in shortest possible time. Then it is proposed to extend the borderlines and formation of industrial landscape Senjski Rudnik within the second protection phase, integrating also the surrounding settlements of Ravnareka and Sisevac.

CONSERVATORY PHILOSOPHY

Senjski Rudnik was lucky to contain large number of conserved or partially damaged facilities and mining machines within its urban structure. This could enable their restoration and conservation in the future, which would imply high degree of authenticity. It is necessary to follow conservatory philosophy in those activities, which implies use of traditional materials and modern operational methodology, compliant with highest international standards. On the other hand, it is necessary to show certain flexibility in change of their use, so that currently deserted and devastated areas could get useful value, with minimum purposeful changes. Residential buildings and facilities which are still in function must be tailored to the needs of everyday life, again with minimal possible modifications. Necessary modern construction applications in cases when they are really necessary must be developed in accordance with protective measures and with conservatory supervision enforced by competent protection institution in Kragujevac.

Conservatory principles defined by the Law on Cultural Goods of the Republic of Serbia are incorporated in the study on proclamation of Senjski Rudnik as cultural good – cultural monument, in the following sequence of protective measures:

General protective measures:

- conservation or restoration of original appearance, stylish properties, decorative elements and authentic colors of the facilities of specific value;
- conservation of spatial – technological unit;
- adequate presentation of all facilities within the unit having specific value;
- dislocation or removal of auxiliary facilities and removal of upgraded parts of buildings of cultural-historical value, which are not proper for functional needs, i.e. cultural-historical or aesthetic values of spatial cultural-historical unit;
- conservation of authenticity of natural ambience;
- ground floor equipping and landscaping
- prohibition of works which could change or disturb geo-morphological characteristics of the area, prohibition of exploitation of mineral and non-mineral raw materials and opening of borrowing pits for soil and stone, disposal and landfilling of solid waste, hazardous and harmful substances, rubble, soil, etc.;
- prohibition of construction of industrial, energy, infrastructural, commercial and other facilities of permanent or temporary character which with their purpose, dimensions, volume, shape or waste can endanger or degrade spatial cultural-historical unit;
- prohibition of exploitation of forests in the manner and to the extent which could result in economic gain, not for the sake of forest stand conservation or improvement;
- prohibition of activities which can lead to degradation of stands, creation of bare land and prohibition of clear cutting;
- landscaping can be carried out by using appropriate plants adapted to specific habitat conditions in this area;
- prohibition of waste water discharge in the whole complex;
- conservation of traffic routes with authentic road surface made of granite cubes.

Specific protection measures:It has been established that all the facilities with specific value, such as building of Solidarity Fund, cadaster plot 1486, Railway station, cadaster plot 8247,Sokolski Cultural Centre. Cadaster plot 249, Old Directorate – Administration, cadaster plot 216, Elementary School, cadaster plot 220, Local Office, cadaster plot 202/1, restaurant "Proleće", cadaster plot 251/3, Coal Museum, cadaster plot 251/4, Mechanical workshop, cadaster plot 202/3, St. Prokopije Church, cadaster plot 248, Building of the export machine with tower and steam installation, cadaster plot 219/1, Aleksandar's shaft , cadaster plot 202/3, residential building for the mine director, cadaster plot 216 and Radnička street in cadaster plots 222, 223 and 227 of the Cadaster Municipality Senjski Rudnik, should be covered by the following protective measures:

- conservation of the original horizontal and vertical dimensions, applied materials and structural set;
- conservation of basic values of the functional set and building's interior design;
- conservation or restoration of the original appearance, stylish properties, decorative elements and authentic colors of the facilities, as well as presentation thereof;
- it is allowed to modernize the facilities in order to provide for better use thereof, without any upgrades, which implies the following interventions:
    - introduction of modern installations, provided that external values of the facility are not disturbed;
    - arrangement of the attic is possible only within the existing roof dimensions, with access from the existing stairwell or other room on the uppermost level, but only if this does not disturb the original functional solution of the facility. Lighting must be solved by the means of roof windows oriented towards the yard, and from the street side, roof windows can be opened only at the roof level and only if this does not disturb aesthetics and harmony of the original building appearance;
    - arrangement of basement can only be done with access from the existing stairwell, some other room or from the yard, but only if this does not disturb the main values of the building and its stability. Prior examination of soil and bearing construction of the building must be carried out;

- self-standing buildings cannot be upgraded, and no new buildings can be constructed in the plots where they are located;
- other facilities on the plot are not subject to the main building regime and will be solved according o their valorization, but without endangering the main building;
- it is possible to change use of space and facility, but these new functions must be appropriate for architecture, existing functional and structural setting of the buildings;
- commercial messages, air condition units and lights can be installed on facades only in compliance with the requirements of the authority competent for the protection of cultural monuments.

For facilities of value (two buildings with house numbers 130 and 131, cadaster plot 233/1, two buildings with house numbers 132 and 133, cadaster plot 211, six buildings with house numbers 134, 135, 136, 141, 142, and 143, cadaster plot 208, seven buildings with house numbers 104, 120, 121, 123, 124, 146 and 148, cadaster plot 202/1, five buildings on cadaster plot 219/1 and one building on cadaster plot 226 of the Cadaster Municipality Senjski Rudnik), the following protective measures have been established:

- conservation of the main aesthetic values;
- it is allowed to reconstruct and upgrade the facilities provided that stylish properties are conserved, as well as decoration elements and authentic colors;
- it is allowed to modernize the facilities in order to provide for better use thereof;
- other facilities on the plot are not subject to the main building regime and will be solved accordingto their valorization, but without endangering the main building;
- it is possible to change the use of the facility;
- commercial messages, air condition units and lights can be installed on facades only in compliance with the requirements of the authority competent for the protection of cultural monuments.

Facilities of limited values (all other facilities which do not have any specific value or are not of value) can be adapted or replaced with new facilities in compliance with the requirements of the authority competent for the protection of immovable cultural goods, provided that they meet the following requirements:

In new facility is constructed:

- new facility must be harmonized with ambience characteristics and values of urban, technological and architectural heritage in terms of dimensions, disposition, proportions, construction type and shaping;
- external processing can include use of traditional and modern materials which do not disturb aesthetics and appearance of the unit and facilities with cultural-historical values;
- dimensions of new facilities must not endanger facilities in immediate surroundings with cultural-historical values;
- altitude regulations must be harmonized according to street silhouettes and rhythm, without obligatory fitting in of wreaths;
- facilities disposition on the plot will be determined in accordance with conserved urban matrix and spatial-technological unit;
- altitude dimensions of new facilities, interposed between two buildings with monumental properties, are determined accordingto altitude dimensions of adjacent facilities, wreath and roof purlins height;
- when constructing a new facility, it is necessary to solve the issue of parking and garage lots, as well as landscaping;
- newly planned facilities must bear mark of their time in terms of shaping, construction and functions, provided that they make harmonic unit with surrounding buildings of monumental value;
- external processing of new buildings allows for use of materials which are not in conflict with the original ones, applied to the existing facilities in spatial cultural – historic unit with cultural – historic values, but it is not allowed to use white silica bricks, broken stone and visible concrete surfaces;
- use of new facilities can be public, residential, business and mixed;
- until new building is constructed, it is possible to intervene on the existing building listed in general protection measures.

Protection measures applicable to protected surroundings of spatial cultural – historic unit:

- conservation of horizontal and vertical regulation of protected surroundings in accordance with regulation of facilities within the spatial cultural-historical unit;
- all interventions within this area must be carried out based on the requirements prescribed by competent institute for the protection of cultural monuments;
- if in the course of construction and other works archaeological sites and archaeological objects, the contractor is obligated to stop the works immediately and inform competent institute for the protection of cultural monuments in order to conduct protective archaeological excavations;
- conservation of authenticity of natural ambience;
- prohibition of works which could change or disturb geo-morphological characteristics of the area, prohibition of exploitation of mineral and non-mineral raw materials and opening of borrowing pits for soil and stone, disposal and landfilling of solid waste, hazardous and harmful substances, rubble, soil, etc.;
- prohibition of construction of industrial, energy, infrastructural, commercial and other facilities of permanent or temporary character which with their purpose, dimensions, volume, shape or waste can endanger or degrade spatial cultural-historical unit;
- landscaping can be carried out by using appropriate plants adapted to specific habitat conditions in this area.

LEGAL ASPECTS AND POSSIBLE MODELS OF ADMINISTRATION OF THE SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK

According to the Law on Cultural Goods ("Official Gazette of the RS", No. 71/94), a spatial cultural-historical unit is an urban or rural settlement or part thereof, that is, space including a number of immovable cultural goods of special cultural and historical importance in compliance with Article 20 of said Law. Immovable cultural goods are proclaimed by the Government of the Republic of Serbia, unless otherwise stipulated in Article 47 paragraph 1 of the Law on Cultural Goods, whereas it proclaims cultural goods of great importance pursuant

to Article 56 paragraph 1 of the Law on Cultural Goods. In the period 2004-2008 The Cultural Heritage Preservation Institute Kragujevac prepared a proposal on the extension of preservation to the entire settlement whilst drawing up a draft decision and study for proclaiming Senjski Rudnik a spatial cultural-historical unit. The afor ementioned unit includes the cadastral plots under the following numbers: 198, 199, 200, 201, 202/1, 202/3, 204, 205/1, 205/2, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215/1, 215/2, 216, 217, 218, 219/1, 220, 221, 222,223 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233/1, 233/2, 234, 243, 244, 245, 246, 247/1, 247/2, 248, 249, 250, 250/1, 250/2, 251/3, 251/4, 252/1, 252/2, 253, 254, 255/1, 255/2257, 258, 290, 1377, 1378, 1379/1, 1379/2, 1380, 1381/1, 1384, 1385, 1386, 1391, 1395/3, 1396, 1398, 1399, 1400, 1401, 1402, 1403, 1404, 1405, 1406,1407, 1408, 1410, 1421, 1422, 1423, 1472, 1475, 1477, 1478, 1479, 1480. 1481, 1484, 1485, 1486, 1487, 1494, 8229, 8233, 8239/1, 8239/3, 8240, 8241, 8242, 8243, 8244, 8245, 8246, 8247, 8248, 8249/2, 8249/3, 8275, 8276/1, 8276/2, 8278, 8279, 8300, 8301, 202/2, 256, 259/1, 259/2, 259/3, 259/4, 259/5, 260/1, 260/2, 260/3, 260/4, 261/1, 261/2, 261/3, 262/1, 262/2, 263/1, 264, 265, 266, 267/1, 267/2, 267/3, 267/4, 270, 1381/2, 1382,1383, 1387, 1389, 1390, 1393/1, 1393/2, 1394/1, 1394/2, 1394/3, 1395/1, 1397, 1424, 1476, 8281, 8282, 1493, 1497, 1530, 1531, 1482, 1488, 1495, 1496.

The future work on categorization of Senjski Rudnik will doubtlessly be directed towards proclaiming this location an immovable cultural good, i.e. spatial cultural-historical unit, which according to its properties referred to in Article 5 paragraph 2 of the Law on Cultural Goods, can be classified in the category of cultural goods of great importance, thus it is crucial to primarily undertake activities pertaining to the adoption of the Decision on proclaiming Senjski Rudnik a spatial cultural-historical unit by the Government of the Republic of Serbia, which would represent a first step i.e. starting point aimed at comprehensive preservation and determining the legal framework for management of Senjski Rudnik.

The primary activity pertaining to the realization of the establishment of Senjski Rudnik management from the legal point of view would be the adoption of the Decision on proclaiming Senjski Rudnik a spatial cultural-historical unit by the Government of the Republic of Serbia, on the basis of which land (cadastral plots) and facilities would be defined, i.e. area representing the subject of management.

According to the existing proposal, which is an integral part of the present Management plan, the spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik includes large areas of land and a number of the existing facilities, whereas the

ownership structure thereof is rather diverse. The existing relations point to the state management and ownership tradition stretching over an entire century. Such a relation was not strained even after WW2, when on the basis of a Ruling issued by the Ministry of Mining of the FPR Yugoslavia the Senje-Resava Coal basin was formed, nowadays known as Resava-Morava Coal Basin Rembas. During the course of the 1920s and the political-economic isolation, the comprehensive concept of development of this mining settlement somewhat stagnated. However, even during the course of this decade, Rembas – public state-owned company, managed to enable adequate functioning of the colliery and the Senjski Rudnik entity as a whole both in general and in the sense of maintaining a unit of cultural-historical importance. Analyses performed after the year 2000 have demonstrated that ore reserves can be exploited only to a limited extent; hence various initiatives have been undertaken. On the other hand, the Rembas Company has entered into the reconstruction program over the previous years, and in the meantime a problem relating to individual repurchase of residential units within buildings evaluated by a competent preservation office emerged as an actual uncertainty with regard to management of the future museum unit.

According to the records of the competent Real Estate Cadaster Office, owners i.e. users of the land and facilities today are the Republic of Serbia, Public Company for Underground Coal Mining – in restructuring, Public Company "Srbijašume", Public Company "PuteviSrbije", municipality of Despotovac, local community office "Senjski Rudnik", church municipality of Ravanica and physical persons (see Table 1). We would hereby like to emphasize that the status of registrations of immovable property with the competent Real Estate Cadaster Office and the actual situation could be distinguished, but it would require additional effort pertaining to the identification of owners of unregistered immovable property.

The regulation of ownership-legal relations in this particular instance is conditioned by the selection of a model of future administration of Senjski Rudnik as an immovable good. Having the aforementioned fact in mind with regard to the diverse ownership structure of the land and facilities to be included in the Decision on proclaiming Senjski Rudnik a spatial cultural-historical unit by the Government of the Republic of Serbia, we are of the opinion that it would be most suitable to entrust a public company with management of the given area, whilst the regulation of ownership-legal relations would depend on whether which entity would be the founder of said public company.

Table 1: Ownership structure and status of the land of the spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik

Facility of special importance	No. of CP	Plot owner/user	Facility owner/user
Solidarity fund	1486	state property	state property
Sokolski Cultural Center	249	state property, user: local community office of Senjski Rudnik	state property, user: local community office of Senjski Rudnik
Old Directorate - administration building	216	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Elementary school	220	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Local community office	202/1	state property, user: local community office of Senjski Rudnik	state property, user: local community office of Senjski Rudnik
Restaurant „Proleće"	251/3	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Coal Mining Museum	251/4	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Mechanical workshop	202/3	state property, user: local community office of Senjski Rudnik	state property, user: local community office of Senjski Rudnik
St. Prokopije Church	248	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Building of the steam machine for transport	219/1	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Aleksandar's shaft	202/3	state property, user: local community office of Senjski Rudnik	state property, user: local community office of Senjski Rudnik
House of the Coal Mine Director	216	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas
Radnička street	222, 223, 227	state property, user: Public Company Rembas	state property, user: Public Company Rembas

Note: Ownership status on 19th September 2013 according to the records of the Real Estate Cadaster Office of CM Despotovac

A public company is any company performing an activity of public interest established by the Republic of Serbia, autonomous province or a self-government unit pursuant to Article 1 paragraph 1 of the Law on public companies ("Official Gazette of the RS", No. 119/12). Activities of public

interest are those stipulated as such by law, amongst others in the field of management, preservation and improvement of goods of general interest in compliance with Article 2 paragraph 2 of the Law on Public Companies. State owned goods of public interest are those specified as goods of public interest (agricultural land, forests and forest land, water land, water facilities, protected natural goods, cultural goods etc.) due to which they enjoy special protection in compliance with Article 10 paragraph 1 of the Law on Public Property ("Official Gazette" of the RS, No. 72/11).[5]

After the establishment of the public company there are two models of management thereof from the aspect of ownership-legal relations with regard to the ownership structure of the plots and facilities to be included in the Decision of proclaiming Senjski Rudnik a spatial cultural-historical unit, whereas the first one would resolve the ownership-legal relations by transferring any immovable property to public property, whilst in the instance of the second mentioned solution these relations would remain unchanged.

The first modality, which would be more suitable given the diverse ownership structure of the subject immovable property, would include expropriation thereof in favor of the newly established public company. In compliance with Article 1 of the Law on Expropriation ("Official Gazette of the RS", No. 53/95 to 53/13), immovable property may be expropriated or the ownership thereof may be restricted only in public interest as determined on the basis of law, against compensation which may not be lower than its market price

Pursuant to Article 8 paragraph 1 of the Law on Expropriation, expropriation may be carried out for the purposes of the Republic of Serbia, autonomous province, town, city of Belgrade, municipality, public funds, public companies, business companies established by public companies, as well as for the purposes of business companies with the majority state capital founded by the Republic of Serbia, autonomous province, town, city of Belgrade or municipality, unless otherwise stipulated by law.

The Government may determine there is public interest for expropriation if the expropriation is required for the construction, amongst other things, of culture-related facilities in compliance with Article 20 paragraph 1 of the Law on Expropriation, whereas public interest for expropriation may be determined if

[5] Pursuant to Article 2 of the Public Property Law, public property includes the ownership right of the Republic of Serbia – state property, in addition to the ownership right of the autonomous province – provincial property and the ownership right of local self government units – municipal, i.e. town property.

an appropriate planning document has been adopted in compliance with law if not otherwise stipulated pursuant to Article 20 paragraph 4 of the Law on Expropriation.

By means of a ruling issued by municipal administration, rights to either state or publicly owned real estate may be deprived or limited and transferred to another holder of the right to state or publicly owned real estate if it is in the public interest (administrative transfer) in compliance with Article 79 paragraph 1 of the Law on Expropriation, whereas public interest is determined in the manner legally stipulated for expropriation of immovable property pursuant to Article 70 paragraph 2 of the Law on Expropriation.

Expropriation of immovable cultural goods, i.e. administrative transfer of state or publicly owned immovable cultural goods from one legal person to another may be carried out in the following instances: if the owner, i.e. user is unable or has no interest in enabling the implementation of preservation measures thus imposing danger from destruction of the cultural good; if archeological excavations may not be performed in another manner and if technical preservation measures on the cultural good may not be implemented; if public availability of a cultural good of large i.e. of great importance may not be enabled in compliance with Article 121 paragraph 1 of the Law on Cultural Goods. Immovable cultural goods may be expropriated or the ownership thereof may be restricted only with the purpose of its more complete i.e. more efficient preservation if it is in public interest in compliance with law pursuant to Article 13 paragraph 2 of the Law on Cultural Goods.

Having in mind that for the purposes of management of the subject area of Senjski Rudnik it is possible to establish a public company performing an activity of public interest, as well as that management, preservation and improvement of goods of public interest are an activity of public interest, and that cultural goods themselves are goods of public interest, whilst in this concrete instance ownership-legal relations with regard to immovable property may be regulated by expropriation also for purposes of the Republic of Serbia i.e. of municipalities, that is, in this particular instance ownership-legal relations with regard to the real estate may be regulated also by administrative transfer in instances when ownership rights are transferred from one owner of state or public property to another owner thereof, it is undisputed that there is a possibility to establish a public company for the purposes of this particular instance in addition to the possibility of variable regulation of ownership-legal relations depending on the selection of the management model of Senjski Rudnik.

In the event it is decided that the founder of the public company to manage the Senjski Rudnik area is the Republic of Serbia, the manner of regulation of ownership-legal relations would be as follows:

1) Drafting of the Detailed Regulation Plan of Senjski Rudnik, which would require significant amount of time dedicated thereto, as well as certain expenditures pertaining to the drafting thereof. The drafting of the Detailed Regulation Plan would be preceded by the adoption of the Spatial Plan of the Special Purpose Area by the Republic of Serbia, which is adopted for any area that requires a specific regime of organization, arrangement, use and spatial protection owing to its natural, cultural-historical or environmental values, exploitation of mineral raw materials and use of tourist-related potentials.[6]

2) Determination of the public interest and an administrative transfer of rights to land and facilities where holders of the right to use are the Public Company for Underground Coal Exploitation – in restructuring, Public Company "Srbijašume", Public Company "PuteviSrbije" and possibly other public companies the founder of which is the Republic of Serbia.

3) Determination of the public interest and expropriation of the land and of facilities owners of which are physical persons or business companies, which are not owned by holders of public property rights.

4) Determination of the public interest and expropriation of the land owned by a Church municipality, i.e. by the Serbian Orthodox Church and possibly other religious confessions.

5) Immovable property publicly owned by local self-government (as well as immovable property, the holders of the right to use of which are local community offices) would be acquired as public property of the Republic of Serbia by means of direct settlement, whereas the document on acquisition of the subject immovable property would contain reasons pertaining to feasibility and suitability of the acquisition from the aspect of the fulfillment of interests of the Republic of Serbia, as well as reasons for which the transfer could not be realized by public competition i.e. collection of written offers, all in compliance with Article 3 of the Regulation on Conditions of Acquisition and Alienation of Immovable Property by Direct Settlement, Leasing of Publicly Owned Property and Procedures Pertaining to the Public Competition and Collection of Written Offers ("Official Gazette of the RS",

[6] By establidhing document of spatial and urban planning in accrodancne whit Law on spatial planing and building it will avoid the possibility of building a new or reconstructing existing buildings that would infringe original environment of Senjsi Rudnik.

No. 24/12). Furthermore, there is a possibility for immovable property publicly owned by the local self-government to be conceded by the competent local self-government without compensation to the Republic of Serbia, either permanently or for a longer period, which is conditioned by consent of the both previously mentioned entities.[7]

In the event it is decided that the founder of the public company to manage the Senjski Rudnik area is the local self-government, the manner of regulation of ownership legal relations would be as follows:

1) Drafting of the Detailed Regulation Plan of Senjski Rudnik, which would require significant amount of time dedicated thereto, as well as certain expenditures pertaining to the drafting thereof.

2) Determination of public interest and expropriation of the land and facilities where owners are physical persons or business companies, which are not owned by holders of public property rights.

3) Determination of the public interest and expropriation of the land owned by a Church municipality, i.e. by the Serbian Orthodox Church and possibly other religious confessions.

4) Immovable property publicly owned by the Republic of Serbia (as well as immovable property where a public company founded by the Republic of Serbia is a holder of the right to use) would be acquired as public property of the local self-government by means of direct settlement, whereas the document on disposition of the subject immovable property would contain reasons pertaining to feasibility and suitability of the acquisition from the aspect of the fulfillment of interests of the local self-government, as well as reasons for which the acquisition could not be realized by public competition i.e. collection of written offers, all in compliance with Article 3 of the Regulation on Conditions of Acquisition and Alienation of Immovable Property by Direct Settlement, Leasing of Publicly Owned Property and Procedures Pertaining to the Public Competition and Collection of Written Offers ("Official Gazette of the RS", No. 24/12). Furthermore, there is a possibility for immovable property publicly owned by the Republic of Serbia to be conceded to the local self-government without compensation, either permanently or for a longer period, which is conditioned by consent of the both previously mentioned entities.

[7]The previously detailly described manner of acting would be identical in situations in which a certain entity would be an exclusive owner of immovable property or if an entity would be one of the co-owners of the same immovable property.

5) Immovable property publicly owned by a local self-government (as well as immovable property where a local community office is a holder of the right to use) would be conceded for use and management to a public company by means of a document adopted by a competent local self-government authority.

In support of the fact that public companies may perform activities pertaining to preservation of cultural goods, the provision of Article 70 paragraph 3 of the Law on cultural goods prescribes that said activities of preservation of the cultural goods referred to in Article 65, items 5), 7), 9) and 10) of the aforementioned Law may be performed also by other legal persons meeting the requirements in compliance with the provisions of this Law. The ownership structure of cultural goods does not necessarily need to be altered with the purpose of establishing a single holder of the ownership right, particularly having in mind the restrictions referred to in Articles 7, 31, 32, 54 and 99 of the Law on Cultural Goods, prohibiting the damaging, destruction, alteration of appearance, properties or purpose of cultural goods by means of prescribing liabilities and accountabilities of owners of cultural goods, as well as of determining measures of protection of cultural goods and measures of protection of immovable cultural goods.

Change in the ownership structure of cultural goods would be suitable and justified if aimed at the establishment of a single holder of the ownership right, particularly having in mind the need of undisrupted performance of scientific and expert research, as well as performance of technical and other surveying pertaining to cultural goods, provision of public availability of cultural goods and disposition thereof. In accordance with the previously stated, forming of a single ownership structure of cultural goods would enable a simplified, efficient, functional and expert management, use, maintenance and monitoring of cultural goods, whilst otherwise (apart from preservation of cultural goods) economic and tourist use of the subject location would be founded on the consent of a larger number of immovable property owners, which would result in a larger number of irresolvable problems.[8]

[8] A positive example of operation of a public company in the field of culture would be the establishment of the Public Company for Cultural-Artistic Activities "Beogradska tvrđava" Belgrade, founded by the city of Belgrade. Said public company performs an activity of public interest for the City of Belgrade, cultural-artistic and business activity of public interest in the area of cultural-literature creatorship and theatrical activities, as well as activities of galleries and museums, entertainment activities (cinematography and video distribution) and publishing. In addition to the predominant activity, the mentioned public company performs other activities usually acompanying the aforementioned to a larger extent or temporarily in two spatial-ambiental units: Kalemegdan Park and Belgrade fortress.

Attention should be drawn to another management model here, which in our opinion cannot essentially meet the needs of the comprehensive preservation and management of Senjski Rudnik, but it may be useful in case the given location is not proclaimed a cultural-historical unit. Namely, pursuant to the Law on Tourism ("Official Gazette of the RS", Nos. 36/2009, 88/2010 and 99/2011 – other law and 93/2012) and upon proposal of the Ministry, the area of Senjski Rudnik may be proclaimed a tourist area by the Government of the Republic of Serbia. In the event of proclamation, immovable cultural goods preservation regimes would be implemented in this area in compliance with legislation regulating preservation and use of such goods. The purpose of the proclamation of Senjski Rudnik a tourist area would be to introduce a specific regime of organization, arrangement, use and preservation of the area. Unlike the previously described models, a manager of a tourist area9 may also be a business company founded for the performance of activities in the area of tourism, which a local self-government unit may contract so as to entrust it with activities pertaining to the provision of conditions for the arrangement, use, improvement and preservation of construction land, as well as activities of coordination of the maintenance of communal order and hygiene in a tourist area.

A business company founded for the purpose of performing activities in the field of tourism may be granted public property for use, which the company may lease to third persons for the purpose of construction of tourist facilities or performance of business activities in compliance with the previously drafted feasibility study.[10] Any profit generated from the lease of the immovable property, as well as from the placement of temporary facilities and payment of entry into tourist areas is considered to be the profit of the area administrator. In case the Senjski Rudnik area is not proclaimed a cultural-historical unit, the mentioned modality would be ideal for management of the subject area, since in this instance the founders of the business company established for the purpose

[9]The administrator of a toruist area: ensures there are conditios for the arrangement, use, improvement and protection of construction land; coordinates activities of legal and physical persons performing activities in the field of tourism; coordinates the development of projects of tourist infrastructure and tourist suprastructure according to sustainable development principles; takes care of the purposeful use of public property; manages construction land and takes care of immovable property conceded thereto for use; carries out the placement of tourist sygnalization and adopts various programs and documents relating to the management of the given area.

[10]The administrator conducts a public competition and gathers offers, whilst the Government passes the document on leasing the immovable property.

of performing of activities in the field of tourism might be owners of immovable property located thereat and which in this instance might generate certain revenues through the performance of lucrative activities of the business company.[11] The recommended organizational structure for said business company would be a unicameral business company, the bodies of which would be a General Meeting of the company members and Director.

In case a decision is made not to undertake the establishment of a public company to manage Senjski Rudnik, it would be legitimate that preservation institutions perform said activities, primarily the Cultural Heritage Preservation Institute and Museum in compliance with Article 70 paragraph 2 of the Law on Cultural Goods. Having in mind the provisions of the Law on Cultural Goods pertaining to the competence of Cultural Heritage Preservation Institutes and Museums, it is undisputed that in the instance of Senjski Rudnik competences would intertwine between the Cultural heritage Preservation Institute and Museum, if their competences stipulated in the Law are taken into consideration. In the instance of cultural heritage preservation institutes the emphasis is on activities relating to spatial cultural-historical units, as well as to immovable cultural goods. Whilst in the instance of museums, the emphasis is on activities pertaining to preservation and maintenance of artistic-historic works, as well as to movable cultural goods.

Establishment of a new preservation institution competent for management of this location would be one of the alternative solutions in compliance with the requirements referred to in Article 71 of the Law on Cultural Goods. In this particular instance, the advantage may be given to a museum as an institution competent for the performance of activities pertaining to preservation of cultural goods. The founder of the museum may be either the local self-government or the Republic of Serbia, or both authorities may act as co-founders, whereas the foundation of a museum by the Republic of Serbia would result in a stronger financial support with regard to the foundation and further process of rehabilitation of Senjski Rudnik.

[11]The recommended organizational structure for the mentioned business company would be a unicameral business company, the bodies of which would be a General Meeting of the company members and Director.

Table 2: Analysis of different models of management of Senjski Rudnik

MANAGEMENT MODEL	ADVANTAGES AND STRENGTHS	WEAKNESSES AND DISADVANTAGES
PC Senjski Rudnik – founded by the Republic of Serbia	The Republic of Serbia is an economically stronger entity as opposed to local self-government units, hence it would accordingly be easier to provide resources for the foundation and further financing of the public company;	Risk of frequent change in the management structure due to political changes
	The procedure pertaining to the regulation of ownership-legal relations would require somewhat smaller allocation of financial resources owing to the fact that the largest part of the immovable property is publicly owned by the Republic of Serbia.	
	Advantages of the regulation of ownership-legal relations by means of expropriation, i.e. administrative transfer, would account for a significantly more cost-effective and efficient manner of acting due to the fact that one document would regulate the largest part of ownership-legal relations unlike individual and direct settlement, which is on regular bases a lasting and uncertain manner of regulation of ownership-legal relations when it comes to a large number of immovable property owners.	
PC Senjski Rudnik – founded by the municipality of Despotovac	Competent local self-government authorities would expand the field of their activity to the given area, that is, it would be enabled to generate profits that would be net revenue of the local self-government.	The procedure of regulation of ownership-legal relations would require significantly larger allocation of financial resources owing to the fact that the largest part of the immovable property is not publicly owned by the local self-government.

PC Senjski Rudnik – founded by the municipality of Despotovac	Advantages of the regulation of ownership-legal relations by expropriation would be mirrored in a significantly more cost-effective and efficient manner of acting owing to the fact that one document would regulate the largest part of ownership-legal relations unlike individual and direct settlement, which is on regular bases a lasting and uncertain manner of regulation of ownership-legal relations when it comes to a large number of immovable property owners. Moreover, in the instance of expropriation of the given immovable property it is important to mention that the compensation would not represent too much of an expenditure given the fact the property has no large market value.	Local self-government is economically a somewhat weaker entity in comparison with the Republic of Serbia, hence it would be accordingly more difficult to provide resources for the establishment and further financing of the public company.
Museum institution of culture	A significantly increased concentration of expertize with regard to preservation of cultural goods.	Less likelihood of the employment of the local population. This is a field where there is still no detailed legislation. Substantially decreased cash flow.
Administrator of the cultural-historical unit Senjski Rudnik Ltd. – founded by the Republic of Serbia and/or municipality of Despotovac	A faster mechanism for the adoption of decisions owing to a simple management structure.	Smaller cash flow for preservation of cultural goods, owing to the fact that development of tourist infrastructure would be a priority. Uncertain provision of financial resources since this is a commercial business company the existence of which depends exclusively on its lucrative activity i.e. on how much it earns.

Having in mind that the Minister of Culture determines which cultural heritage preservation institutes and museums perform activities of preservation of immovable and movable cultural goods for which territory, in addition to the competence of museums according to the types of artwork and historical works in compliance with Article 85 of the Law on Cultural Goods, as well as that a museum may form standing collections and departments at the location and outside its seat in compliance with Article 77 paragraph 2 of the Law on Cultural Goods, one of the possibilities would be that the area of Senjski Rudnik falls under the competence of a certain museum of regional importance, a museum at the Republic level or to single out the existing Museum of Coal Mining as an independent legal entity within the process of restructuring of the company Resavica, whilst adjusting the internal organization to activities of management of spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik.[39] Although these solutions may be treated also as stages of development of the managerial structure of Senjski Rudnik, we are of the opinion that management model-related solutions that have no adequate resources for tourist and economic valorization of this area, as well as freedom of management and commercial operation (e.g. cultural institutions) may be accepted only as a transitional solution of management of Senjski Rudnik, whilst the permanent management structure should be built on the basis of the model of the proposed public companies.

ORGANIZATIONAL ASPECTS AND BODIES OF MANAGEMENT OF THE SPATIAL CULTURAL-HISTORICAL UNIT SENJSKI RUDNIK

A founder of a public company may either be the Republic of Serbia, the autonomous province or a local self-government unit in compliance with Article 1 paragraph 1 of the Law on Public Companies. If a public company is founded by the Republic of Serbia, founders' rights are exercised by the Government in accordance with Article 4 paragraph 1 of the Law on public Companies, whilst when a public company is founded by a local self-government unit, the founder's rights are exercised by the Assembly of the local self-government unit pursuant

[39]We would hereby like to point out the example of the museum of regional importance in Prijepolje, the competences of which include museum units in Priboj and Nova Varoš. Furthermore, we would like to point out an example of museums at the level of the Republic, such as the National Museum of Belgrade, the competences of which include Galleries of Frescoes in Belgrade, Memorial Museum Nadežda and Rastko Petrović in Belgrade and Museum Lepenski Vir in Donji Milanovac, as well as Archeological Museum of Đerdap in Kladovo.

to Article 4 paragraph 2 of the Law on Public Companies. Depending on the entity founding a public company, the Government of the Republic of Serbia, that is the Assembly of the local self-government unit, adopts Articles of Incorporation, that is, a decision on incorporation. Within such an establishment and management model aimed at the realization of the project of rehabilitation of the Senjski Rudnik location it is possible to establish cooperation with both the private and civil sectors based on contractual relations of the private-public partnership.

The purpose of establishing and operation of a public company is prescribed by Article 6 of the Law on Public Companies, *inter alia*, for the purposes of provision of permanent performance of activities of public interest and orderly fulfillment of requirements of service users, development and improvement of the performance of activities of public interest, gaining profit, as well as realization of other interest stipulated in law in compliance with Article 6 paragraph 1 of the Law on public companies. The principle of operation according to which the public company for management of Senjski Rudnik would conduct its business activities includes the expertise of the personnel, preservation and improvement of facilities administered and performance of profit generating activities whilst fulfilling the public interest. This public company would have its property administered in compliance with the Articles of Incorporation and Contract and it may include movable and immovable property, financial resources, securities and other ownership rights to be transferred for ownership or use to the PC for management of Senjski Rudnik in compliance with Article 8 paragraphs 1 and 2 of the Law on Public Companies.

The administration process of Senjski Rudnik in the PC may be organized as unicameral (Supervisory Board and Director) or bicameral (Supervisory Board, Executive Board or Director) in compliance with Article 11 paragraphs 1, 2 and 3 of the Law on Public Companies. By means of a specific document, the Government stipulates norms and criteria on the basis of which a public company is classified into a group of companies with either unicameral or bicameral administration pursuant to Article 11 paragraph 4 of the Law on public companies. The Government of the Republic of Serbia passed a Regulation on norms and criteria for the classification of public companies ("Official Gazette of the RS", No. 20/2013) according to which the potential PC in this specific instance could be classified as a public company with unicameral administration in accordance with Article 3 of said Regulation, having in mind that the mentioned company would not fulfill any of the three stipulated conditions for classification into a public company with bicameral administration referred to in Article 2 of the Regulation (it would not have more than 1,000 employees hired

for an indefinite period, an annual revenue amounting to more than EUR 10,000,000 in the RSD counter-value, and it would not perform an activity that is in technical-technological and organizational terms complex or that would not include the performance of activities through business units outside the business seat of the company or that would not provide services, i.e. have a turnover of goods and services with more than 50,000 users). In this regard, the Supervisory Board would be competent for determining the business strategy and business goals of the company and would take care of the realization thereof, in addition to adopting an annual business plan, performing the internal supervision of operation, making decisions on status changes and establishment of other legal entities etc., whilst the Director would have competences relating to regular business operations which would also include competences outside the scope of competence of the Supervisory Board. Since the project of rehabilitation of Senjski Rudnik is a multi-disciplinary project, it would be useful to introduce some of the forms of advisory bodies in addition to the aforementioned ones – such as an Expert Council for management of Senjski Rudnik, which would offer expert support to work of the PC whilst at the same time monitoring, evaluating and updating the long-term program of rehabilitation of Senjski Rudnik.

Each calendar year the PC for management of Senjski Rudnik would be obliged to adopt an annual program of business operation and submit it to the founder for the purpose of obtaining consent thereto no later than 1st December of the current year for the forthcoming year in compliance with Article 50 paragraph 2 of the Law on Public Companies. In this regard, full implementation of the mission and vision of this location, as well as of goals that can be achieved by rehabilitation thereof would be ensured through this plan and its compliance with the principles and guidelines set out in this Management plan. Since the improvement of operation and development of a public company is based on a long-term and middle-term plan of operation and development adopted by the Supervisory Board of the public company in compliance with Article 50 paragraph 2 of the Law on Public Companies, this Management plan may be adopted as a long-term plan of operation and adjusted to functions and organizational structure of the PC for management of Senjski Rudnik. The potential PC for management of Senjski Rudnik may use any form of budgetary assistance (subventions, guarantees or other type of assistance) and in this regard it shall propose a specific program containing the assistance use program with time-limited and measurable dynamics of the increase in efficiency and internal change that would put the public company in the position to be able to perform its business activities without the mentioned forms of assistance or with their decrease in accordance with Article 50 paragraph

4 of the Law on Public Companies. This is a particularly important principle and statutory provision offering both internal and external monitoring mechanism with regard to the fulfillment of the vision of rehabilitation of this location according to the existing strategic documents deriving from the Ljubljana Process 2.

The existence of the PC for management of Senjski Rudnik imposes the performance of activities of public interest, but on the other hand this company is an entity the goal of which is also to generate profit. Therefore, in addition to its predominant activity it is possible to register the company for the performance of other activities aimed at the generation of additional revenues, which could in this particular instance be tourist organizing, provision of hotel and restaurant services, as well as services pertaining to recreation etc. Final effects would manifest in the increase in profit, as well as in the increase of the number of employed persons including both highly qualified workforce and less qualified workforce, which would actively contribute to the reduction of general unemployment in the area of Senjski Rudnik and the surrounding region, which is the major idea underlying the rehabilitation of this location.

Since the already specified facilities, that is, immovable property, are registered as technical culture works (building with the steam transportation machine and tower) or as an immovable cultural good of great importance (Coal Mining Museum, Workshop and Aleksandar's shaft), we would hereby like to emphasize that the future regulation of ownership-legal relations and arrangement of organizational-administrative aspects of the spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik will not endanger the existing registered status of preservation of the mentioned facilities, i.e. immovable property as cultural goods and technical culture works, but it will only contribute to the more efficient management of this location.

ECONOMIC CONTEXT OF REHABILITATION OF SENJSKI RUDNIK

The spatial unit which is the subject of this Management Plan is located in the area belonging to the Pomoravlje district according to the NUTS 3 classification, with the population of 312,160. The Senje coal mine itself is located in the LC Senjski Rudnik classified as a rural area included in the territorial jurisdiction of the municipality of Despotovac. The functional area[40]

[40]According to the ESPON classification, a functional area is a variable space that includes the morphological urban area of a city/settlement and its wider surrounding generating the workforce at a 45 minute reach from the place of residence. See more: Law on Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010-2020 ("Official Gazette of the RS", No. 88/10).

relevant for the assessment of economic potentials of rehabilitation of Senjski Rudnik encompasses the town of Kragujevac and Jagodina and four municipalities: Paraćin, Despotovac, Svilajnac and Ćuprija and does not necessarily coincide with the official administrative division of the district including these places. The subject area is characterized by substantial resources in the field of mining and agriculture, as well as the natural surrounding and cultural sights suitable for the development of tourism. Although relevant for an analysis of economic potentials of Senjski Rudnik, this area is characterized by a rather poor level of spatial and functional integration and a lack of complementarity as well as relying on obsolete development models and neglecting of development resources such as cultural heritage, nature, local authenticities etc.41

The vision of this area by 2020 under the Spatial Plan is focused on partial connecting and networking of towns (Jagodina, Paraćin and Ćuprija), support to new urban settlements to play a "development drive" role in the future (Kragujevac, Paraćin, Ćuprija and Jagodina) and in general, development of functional relations through common and complementary development programs, as well as forming and affirmation of local and regional identities. For the majority of towns in this area it is estimated that they have the potential for urban regeneration (e.g. military and industrial complexes), and in particular for Kragujevac (town core, environmental units and single locations), Jagodina, Ćuprija and Paraćin (regeneration of neglected urban zones and industrial complexes – glass, cement, cables etc.), which offers a possibility in the future for a more functional connection between Senjski Rudnik and other locations of industrial heritage allowing for a possibility of attracting regional tourist interest. The central area of the relevant region (Despotovac, Svilajnac) is characterized by a high rate of poor population, and according to the category these settlements belong to middle rural areas42, the development of which is to a larg extent conditioned by strong ties to the towns. The rim areas (Paraćin, Ćuprija, Jagodina, Kragujevac) are composed of urban centers and their

[41]See more: Law on Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010-2020 ("Official Gazette of the RS", No. 88/10).

[42]The portion of rural populaton in the total number of inhabitants of this area accounts for approximately 68.8%. See more: Bogdanov, N. i Stojanović, Ž. (2006) Metodologija utvrđivanja ruralnost i identifikacija ruralne Srbije: u Bogdanov, N. Ševarlić, M. (red) Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzitnom periodu, DAES i Poljoprivredni fakultet, Beograd.

surroundings and are characterized by economic sectors typical for highly urban areas in which workforce is used intensively.

Economy of the observed area relies on small companies accounting for 95% of the overall economic structure, whilst medium and large companies account for 3.7% and 1%, respectively. To the greatest extent its structure[43] includes the service sector – trade, repairs and other services and manufacturing industry (approximately 65%) – whereas the dominant one is food production based on a large extent of raw materials produced by the agricultural sector in this area.

Table 1: Number and territorial distribution of business companies and entrepreneurs, 2011

	No. of companies	No. of entrepreneurs
Kragujevac	1549	5784
Despotovac	158	530
Paraćin	783	1749
Ćuprija	440	1037
Jagodina	847	2112
Svilajnac	267	650
Total	4044	11862

Source: Regional Economic Development Agency for Šumadija and Pomoravlje (2012)

As to the sectoral distribution of entrepreneurs, an overwhelming majority thereof performs activities in the field of trade and other services (approximately 40%) and are in terms of geography largely concentrated in Paraćin, Kragujevac, Jagodina and Ćuprija (approximately 75% of the total number of entrepreneurs). However, economic strength of entrepreneurs is rather poor owing to the fact that the largest number of them has a turnover lower than €20,000 per year (approximately 95% of the total number of entrepreneurs), whilst those generating a profit larger than €20,000 account for about 4.5%. However, despite their poor profit generation power, independent entrepreneurship is not to be overlooked owing to the fact that it is a source of employment and a significant form of economic strengthening of the population of the observed area. A total of 85,000 persons are employed in this area, out of which business companies absorb approximately 56% of the workforce, whilst independent entrepreneurs and employed persons account for about 43% of the total employed persons. The average annual rate of decline in

[43]The structure has been analyzed according to the number of companies.

employment for the period 2007-2011 was 19.5%, whilst unemployment over the same period increased by an average annual rate of 25.3% (except in Kragujevac, where its average annual decrease amounted to 24%). In 2011 the average employment rate was 63.2% and it was nearly twice as large as the average at the level of the Republic; whilst the average unemployment rate accounted for 36.7% and was at the level of the average of the Republic. If observed individually by municipalities and towns included in the functional area for the purpose of this analysis, Despotovac had the largest employment rate (68.3%), whilst Paraćin had the smallest one (55.4%) and as to unemployment, the largest rate was observed in Paraćin (44.5%) and the lowest one in Despotovac (33.5%). Records on employment demonstrate that the dynamics of the development cycle in this area is positive, and that there are development "points" generating such a trend.

Table 2: Geographic distribution of employed and unemployed persons, 2007-2012

	Employed (total)		Employed with legal entities		Entrepreneurs and persons employed with them		Unemployed	
	2007	2011	2007	2011	2007	2011	2007	2011
Kragujevac	49044	39497	39254	30721	9790	8776	25020	22461
Despotovac	4488	3950	3229	3052	1260	898	1586	1836
Jagodina	30395	21116	13517	11884	16878	9232	9688	10659
Paraćin	12899	10460	7998	7781	4121	2679	7520	8397
Svilajnac	4478	3704	2810	2607	1669	1097	1272	2140
Ćuprija	8341	6362	5942	4878	2399	1484	3665	3903
Total	109545	85089	72750	60923	32779	24166	48751	49396

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia, *Municipalities in Serbia* (2008); *Municipalities and regions in the Republic of Serbia* (2012)

From the aspect of the labor market, the largest rate of the unemployed workforce includes unqualified or low qualified profiles (their average share is about 37% of the total number of unemployed persons in the entire area), whereas these rates are the largest in Despotovac (with 46.5% unqualified persons of the total number of the unemployed) and Svilajnac (with 40% of unqualified persons of the total number of the unemployed). Women account for a significant number of unemployed persons, the portion of which is 55% of the total number of unemployed persons in this area, as well as persons in search of their first-time employment (about 53.3%). Such properties of the labor market support the fact that the rehabilitation of local economies (as well as the

regional one) should be initiated towards the creation of conditions for the increase in the workforce quality, transferability of their skills, as well as creation of institutional and other conditions for their employment. From the perspective of the sectoral employment distribution, the largest share in employment belongs to manufacturing industry and trade. In the territory of the observed area there is a certain number of tourist locations offering a possibility for the development of tourism, although they are not sufficiently used. Tourist locations offering a possibility for the development of new tourist products range from natural to cultural sights, such as Cave Risovača, Cave Resava and other numerous caves, hydro-complex Lisina and Despotovac Spa (in the vicinity of Despotovac), modern tourist attractions – zoo and aqua park, city park ĐurđevoBrdo (in the vicinity of Jagodina), public aquarium (Kragujevac), Grza resort, medieval town of Petruša (Paraćin), and monasteries Ravanica, Manasija, Sisevac, St. Petka etc. As opposed to a certain number of tourist attractions, tourist infrastructure is inadequate and at a dissatisfactory level both in terms of the size of accommodation capacities and in terms of its quality (Table 3a).

With regard to the financial basis for tourism development, this area is characterized by medium and low quality capacities. The total number of accommodation capacities is 23,780 beds, out of which the largest number is located in Kragujevac and Paraćin (approximately 65% of the total accommodation capacities). However, tourism industry in the region is insufficiently developed, and according to the number of employed persons (about 665) it is at the very bottom of the regional employment generator. In this respect, a general conclusion is that the existing capacities do not enable the possibility of expansion of tourism-related services; hence larger economic effects deriving from tourism-related activities may not be expected. Local tourist organizations tackle tourism promotion, including also the Regional Economic Development Agency for Šumadija and Pomoravlje.

From the perspective of tourism demand, a total of 42,936 visits and 105,533 overnight stays were recorded in 2011. This area is mostly visited by local tourists, who account for 63.6% of the total number of tourists. The total number of visits in 2011 decreased compared to 2007, whilst the number of overnight stays increased. Over the observed period these increased at a 28% average annual rate, which is a rather good trend since it causes generation of larger revenues from non-accommodation spending. Furthermore, the increase in the number of overnight stays of foreign tourists is also significant, since it has almost doubled compared to 2007, which demonstrates an increased attractiveness of benchmark tourist resources of this area.

Table 3: Characteristics of tourism demand, 2007

		Kragujevac	Despotovac	Jagodina	Paraćin	Svilajnac	Ćuprija	Total
Tourists	total	20341	1700	8666	10110	1384	4103	46304
	local	12738	1656	5819	4357	1193	3718	29481
	foreign	7603	44	2847	5753	191	385	16823
overnight stays	total	44898	5284	12021	16648	2557	8222	89630
	local	28543	5174	8278	9059	2099	7760	60913
	foreign	16355	110	3743	7589	458	462	28717
Average No. of overnight stays		2,2	3,1	1,4	2,1	1,8	2,1	2,1
		2,2	2,5	1,3	1,3	2,4	1,2	1,8

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia – *Municipalities in Serbia* (2008)

Table 3a: Characteristics of tourism demand and tourist infrastructure, 2011

		Kragujevac	Despotovac	Jagodina	Paraćin	Svilajnac	Ćuprija	Total
Tourists	total	30502	1281	5396	3925	946	886	42936
	local	16606	1211	3462	2165	740	632	24816
	foreign	13896	70	1934	1760	206	254	18120
Ноћења	total	84310	3415	7580	7494	1440	1294	105533
	local	39526	3322	5042	3550	1102	839	53381
	foreign	44784	93	2538	3944	338	455	52152
Accommodation capacities		11943	1327	5528	2859	345	1778	23780
Average No. of overnight stays		2,4	1,7	1,5	1,6	1,5	1,3	1,6
		3,2	1,7	1,3	2,2	1,6	1,8	1,9

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia – *Municipalities and regions in Serbia* (2008); Regional Economic Development Agency for Šumadija and Pomoravlje (2012)

ECONOMIC VALORIZATION AND POTENTIALS OF SENJSKI RUDNIK AIMED AT LOCAL AND REGIONAL ECONOMIC REVITALIZATION

Over the last several years, support to the development of the creative sector in developed countries has exceeded sectoral policy boundaries; hence the creative economy is increasingly mentioned. This term may describe change and complex interactions between culture, economics, creativity and technology in an environment dominated by symbols, texts, sounds and images (UNDP, 2008). Spreading of the field of use of creativity, indigenous and traditional knowledge results in the creation of new activities based on these resources, whilst the creative sector has been given a new role of a factor that integratively influences industry creativity processes, that is structural changes in industry conditioned by the creative sector development. In this regard, the assessment of economic potentials of the rehabilitation of Senjski Rudnik is based on contemporary development concepts and resources on which they are founded and may be perceived in two perspectives: tourism development and creativity of the industry of the observed area.

Senjski Rudnik as a tourist area should not be regarded and evaluated independently – as an isolated location of industrial heritage, but only in a complementary relation with other tourist benchmarks. Such an approach is important for the purpose of obtaining as large as possible synergic effects the rehabilitation of this location may have with regard to development of local economies, as well as effects of the existing tourist attractions on increased tourist migrations towards Senjski Rudnik, which is currently visited by approximately 2,500 tourists per year.[44] Having the existing tourist attractions in mind, potentials for the development of integrative tourism on which key tourist products may be based are as follows: rural tourism, recreational tourism (in particular cyclotourism), speleological tourism, cultural and creative tourism.

Rural tourism in Senjski Rudnik would include a stay at a family or a guest house in the country along with other forms of activities such as cycling, hiking, visits to natural and cultural landmarks of this area etc. A total of 20 households have been categorized in the listed places relevant for the analysis (Kragujevac – 10, Jagodina – 6, Sepotovac – 6), but the improvement of rural tourism capacities needs to be further worked on at the local level. Particularly suitable for the development of rural tourism can be the residential part of Senjski Rudnik – houses of former engineers, as well as houses in the workers' street in addition

[44] Stošić, N. M. Radojković (2010) Promocija spomenika kulture obuhvaćenih Ljubljanskim procesom u medijima (kratka analiza), Beograd: Balkankult fondacija

to a certain degree of investment into the quality of infrastructure that may satisfy the needs of the modern tourist and abiding by measures and principles of preservation of this space. This form of tourism may be one of the future directions and economic rehabilitation and diversification of the local economy in this area (Ćuprija, Paraćin, Jagodina, Svilajnac, Despotovac) through connecting with customs, traditional cuisine (honey, cheeses made in this area – Jelovac cheese, Krivovir cheese etc., plum brandy, specialties with mushrooms, forest fruit preserves and juice, *pogača*bread baked under the bell, mountain lamb etc), tales of local life (Vlach customs, rural motives and games, rites, magic, carnival, craftsmen's patron days, supernatural phenomena) and indigenous work processes (motifs on the Vlach bread, making of motifs from national costumes, crafting of traditional peasant footwear *opanci*, wax craftwork, milling, brandy making, Resava school etc.). This would enable rural tourism to become a significant drive of agricultural and non-agricultural production, as an impulse to the local employment and increase in the vocational diversity.

Recreational tourism in the area surrounding Senjski Rudnik might be interesting in terms of cyclotourism development and in the longer run through connecting with the "EuroVelo" project of the European cyclists' federation for the development of a network of cycling routes through Europe joined by Serbia several years ago.[45] It is estimated that between 15,000 and 20,000 cyclists crosses Serbia each year.[46] The development of cycling routes in Senjski Rudnik and those to connect landmarks in the area would enable this area to become attractive for nature and industrial heritage enthusiasts. The development of cyclotourism on the short run could develop through alternative and natural cycling tracks, whilst on the long run it could develop through the construciton of paved tracks. Since the categories covered by "EuroVelo 6" in Serbia are a main route, alternative routes and detours, it is possible to develop the Senjski Rudnik detour as a central point and cyclotourism brand of this area, within which cycling routes revealing natural and cultural beauty of the Pomoravlje area could further be expanded.

Speleological tourism has a potential equal to the afore mentioned one in terms of becoming a generator of tourism development, particularly if having in mind that this form of tourism was initiated by opening Resava, the first tourist cave in 1972, as well that this cave is one of the most visited in Serbia. According to available

[45]The "EuroVelo 6" route starts in France and goas all the way to Costanza, whilst part of it goes through Novi Sad and Belgrade. Cyclotourism enables travelling while cycling and it is becoming increasingly popular in Europe.

[46] Lazić, J. (2013) „Turizam briše granice" Vreme, No. 1167 dated 16th May 2013

data, an average of 42,000 tourists visited this cave in the period 2000-2010 on an annual basis. The maximum number of visits over this period was 51,362 (2002), whilst the lowest rate was 31,412 (2006). The share of adults in the total number of visitors is about 25%, whilst students account for 65%.[47]. The creation of a tourist route to connect Resava cave and Senjski Rudnik would enable the re-directing of a part of tourists towards Senjski Rudnik. Under certain assumptions it could in principle generate approximately 20,000 visitors a year, around €70,000-100,000 of revenue from tickets and about €200,000 generated from non-accommodation spending.[48] Other caves in the observed area (Lisina, Risovača etc.) have recorded less than 10,000 tourists and their inclusion in the speleological route with a visit to Senjski Rudnik would have a poor effect on the increase in tourist visits to Senjski Rudnik.

Cultural and creative tourism can also be one of the forms of tourism to be developed in this area. Namely, it has been long since the need of establishing formal relations between culture of a certain area and tourist visits was acknowledged worldwide. Since cultural tourism denotes movement of people towards cultural attractions with the purpose of meeting their culture-related needs, it is quite certain that the area of Senjski Rudnik, as well as of the functional area surrounding it, has significant potentials for the development of this form of tourism. This is supported by geographic diversification of cultural resources on which tourist attractions can be based (Table 4). The cultural infrastructure of the observed area is composed of 190 different participants in the creative sector covering most diverse areas and ownerships (private, public, civil) with the realization of more than 540 programs per year. However, restrictions pertaining to the spatial arrangement of the cultural infrastructure are mirrored in poor mobility of urban, suburban and rural cultural subsystems, as well as in substantial neglect of the rural component in the cultural development of this area so far. It causes constraints in terms of the development of rural cultural

[47] Kliković, M. (2010) Turističke pećine Srbije, *Turističko poslovanje* br. 6 (2010): 237-258; Kliković, M. (2012) Analiza broja posetilaca turističkih pećina Srbije, *Zaštita prirode* br. 62 (2): 83-99.

[48] Projections of revenues from ticket sales are based on entry data on price policy of the Senjski Rudnik location from Šurdić, B. N. McGrath, B. McGrath (2010); records on the average non-accommodation spending amounting to eur 14.5 a day for local tourists (approximate calculation of the average value of non-accommodation spending of local tourists) and eur 54 for foreign tourists are based on the assessment of an average value of non-accommodation spending of foreign tourists in Serbia in the period 2007-2013 according to the data of the National Bank of Serbia in *Structure of foreign currency inflow from tourism* (www.nbs.rs)

tourism, since it is evident that the construction fund is in a poor condition as is the fit-out of cultural facilities in rural areas, which have predominantly lost their function in addition to the unorganized cultural service provision in the rural area. Therefore, it is necessary to plan measures to be effective in the short period with regard to the increase in mobility of cultural contents from urban to rural parts, as well as with regard to better program connecting of these subsystems, more active incentive measures in culture in rural areas, thus contributing to the establishment of an integrative concept of development of culture founded on the preservation of both social and cultural diversity of this area.

Table 4: Suprastructure for development of creative industries and cultural tourism

	Kragujevac	Despotovac	Paraćin	Ćuprija	Jagodina	Svilajnac	Total
Cultural heritage locations	46	6	16	6	22	11	108
Museums, archives, libraries	5	1	2	2	3	1	14
Scout arts &crafts	7	1	2	1	2	1	14
Cultural-artistic amateurism	8	5	4	1	17	0	35
Old art crafts and handcrafts	54	12	22	14	13	12	127
Civil initiatives in culture	72	2	6	4	7	4	95
Cultural-tourist events	7	4	7	5	6	3	32

Source: Centre for Development of Non-Profit Sector. Business Registers Agency. Statistical Office of the Republic of Serbia. Center for Study in Cultural Development, Belgrade (2012); Cultural Heritage Preservation Institute, Kragujevac

This region is characterized by a substantial concentration of cultural heritage resources. A total of 108 cultural goods have been recorded in the observed territory, whereas there are 96 cultural monuments, 6 archaeological sites, 2 spatial cultural-historical units and 3 famous landmarks. These resources have significant potentials for branding of this area, as well as for the increase in potentials of the tourist offer. From the aspect of territorial distribution of tourist potentials, an overwhelming majority thereof is located in the territory of Kragujevac, i.e. 33%, followed by Jagodina and Paraćin. The structure of heritage resources includes some of the famous monasteries such as Jošanica, Manasija, Ravanica, Sisevac, Namasija, St. Petka, and St. Mother of Jesus etc. thus a detailed tourist evaluation should be performed with regard to these locations and to possibilities of their potential connecting with Senjski Rudnik.

The growth of hyper-culturalization of tourist needs has led to a new development stage of cultural tourism, the so-called creative tourism. It has brought an increasing focus on the development of active tourism-related products based on creative industries. There is still no sufficient level of understanding in our country with regard to the fact that creative industries, cultural heritage and tourism cam use one another in the area in which they co-exist. The particularity of the connection between tourism, creative industries and cultural heritage is reflected in their provision of emotional experience searched for by modern tourists, primarily satisfying their sense of touch, hearing and sight. With the emergence of creative tourism where visitors are enabled to develop their creative potentials and actively participate in making of creative products and gaining experiences, creative industries and cultural institutions obtained somewhat different functions (Richards, 2001). Many authors are of the opinion that creative tourism includes learning about mundane life of a local community, as well as its past, traditional culture and indigenous knowledge (Radan, 2002; Jelinčić, 2008). UNESCO defines creative tourism as "travel directed toward an engaged and authentic experience, with participative learning in the arts, heritage, or special character of a place and providing a connection with those who reside in this place" (UNESCO, 2006). It is tourism that enables a wider approach to culture, whilst including the tourist into something experimental, authentic and interactive. A blend of entrepreneurship initiatives in creative industries and creative tourism enables the new profile of tourist to feel the experimental, authentic and active experience. If considered from the perspective of the existing resources, the development of tourism might take the direction of creation of an active experience of harvesting honey, trying out at waxing, milling or traditional peasant footwear making; participating in village games, carnivals, craftsmen's patron's days, nomadic beekeeping; test trial of mining work in mining costumes, miners' breakfast in the pit, making of brandy etc.[49]

As development of the overall economy taking place under the influence of creativity where creative sectors connect, creativization leads to the essential transformation of certain spaces. The recession of the world economy has increasingly drawn attention to the fact that it is necessary to achieve synergy between creativity and economic change and re-shape the traditional production models in addition to liberating from raw material characteristics and re-

[49] For more on research of resources for cultural tourism on the basis of which creative tourism could be developed see the materials from the Summer School of the University of Arts, workshop entitled *Cultural tourism and local development, 15-25 July 2010* http://www.arts.bg.ac.rs/rektorat/download/06.%20Radionica%20Kulturnog%20Turizma.pdf

directing the economic structure towards the establishment of activities aimed at making goods and services with substantial creative contents (Рикаловић, Закић, Стојановић, 2012). The creativization of economy does not contribute only to the growth of production potentials, but it also shapes the character of social institutions, whilst affirming individual and social creativity, affecting the behavior of individuals, slowing down and accelerating innovations, strengthening identity, values and symbolic capital etc. In the instance of Senjski Rudnik this process would imply strengthening the population primarily through the development of entrepreneurship based on the industrial and cultural heritage and a wide specter of creative activities (traditional cuisine, traditional production of agricultural products, textile, carpet-making, design based on traditional motifs, wood processing and making of wooden objects, handmade garment, education, transfer of traditional knowledge and skills etc.). Feasibility of development approaches oriented towards creative industries and development of rural economy is reflected in the consequential economic influence they have on branding of rural areas as creative entities; thus making traditional knowledge, skills and creativity of rural areas (e.g. old, rare and artistic crafts, non-material heritage, natural goods, landscapes of preserved biodiversity, cultural heritage etc.) become key indicators of dynamics and innovativeness in economy of rural areas, that is, rural resources are transformed from something that may offer economic results into a means of rural industrialization (Zakić, Rikalović, Stojanović 2011).

Entrepreneurship based on cultural heritage is a set of activities products and services of which are given the commercial value by creative work based on the knowledge of history, art and culture. If this form of entrepreneurship is based on principles enabling sustainability of heritage resources, then it can ensure additional resources for protection and preservation of heritage. One of its forms is found in crafts and homecraft. They are usually based on traditional knowledge and technologies, but at the same time they imply creativity and innovativeness of the craftsman. The observed region has certain potentials in this field, but it is necessary to systematically work on the development and improvement of activities in this area. According to the database of old crafts[50] in Serbia a total of 1,400 craftsman and 26 associations are registered, out of which only 8% perform crats-related activities in the territory of the observed area (Kragujevac, Jagodina, Paraćin, Despotovac, Svilajnac and Ćuprija).

[50]The database has been created as preliminary mapping of craftsmen under the project entitled "Support to preservation and promotion of old crafts in the Republic of Serbia",realized by the Ministry of Trade and Services in 2009www.starizanati.gov.rs

According to the type, the largest number thereof deal with crafts oriented to textile, carpet-making, tapestry and making of souvenirs. Out of the total number of the existing craftsmen in this area, only 13 of them are certified by the Ministry of Economy and Regional Development of the Republic of Serbia (7 in Kragujevac, 2 in Svilajnac, 2 in Žagubica and 2 in Jagodina).[51]

Certain forms of work in creative industries are networks and associations representing a typical model of association in this area, particularly of women (e.g. Ethno farm from Jagodina, Women's association RavnoĆuprija, Association Resavčanke, Creative network, Paraćin, NGO Bratinsko etc.). Another typical form of organization of these activities is a crafts workshop and family entrepreneurship. However, having in mind that creative activities of this sort are often carried out at home and in households, whilst being an atypical form of entrepreneurship, they are not completely visible in official registries and statistics. It is estimated that a much larger number of people is engaged in work pertaining to traditional crafts and homecraft than the number recognized in official registries. In this regard, their mapping is necessary in order for underlying economic potentials to be unblocked (creation of directories of creative industries of this area) in addition to their studying and analysis as well as the provision of larger support since they are characterized by labor-intensive form of production and to a large extent also by engagement of socially vulnerable categories of the population (women, refugees, elderly persons, housewives etc.).

The essence of the development of this type of creative jobs is both horizontal and vertical connecting, networking of the existing associations and their activities in order to instigate a larger offer and clear profile of these products, expansion of the market and of the possibilities for product placement. Connecting with associations of relevant agricultural producers (beekeepers, vegetable and fruit growers, and organic production) is equally important so as to use the cooperation between the crafts to improve competitiveness of agricultural production and brand it through indigenous expression of creators in this area. This approach is particularly favorable for the spatial unit Senjski Rudnik since it provides a possibility of creating conditions to use identity-related properties and indigenous values of locations, in addition to the development of complementary activities. In this respect it is possible to assign a special mark to services and products connected with

[51]According to the database of old crafts of the Ministry of Economy and Regional Development (August 2013).

Senjski Rudnik, which opens up a possibility of production of authentic products, nurturing and recognition of characteristics of the folk culture of this area, as well as generating additional incomes for the local population that could assume the role of manufacturers of certified Senjski Rudnik brands. It is vital to emphasize that the development of the aforementioned activities and connection thereof enables conditions for the promotion of this area through gastronomy and local manner of food preparation whereas it is possible to make tourist products based on indigenous dishes (based on honey, mushrooms, forest fruit and vegetables, wine etc.) and traditional manner of cooking, as well as different economic and tourist-entertainment events featuring gastronomy. The competitive advantage of gastronomic products in this area can be based on environmental aspects and small portion of chemical elements (additives, artificial colors etc.) along with easily degradable and environmentally sustainable packaging.

Creative industries in the observed area are a highly diversified sector with a tendency of orienting a significant number of entities in the institutional area of this sector towards modern creative activities. The creative sector accounts for approximately 13% of the total number of companies, whereas the size of the entire contingent of these companies is micro. However, atomization of the creative sector speaks of the insufficient structural development of this sector, process of its institutionalization as well as its large dependence on more flexible atypical forms of operation. From the aspect of distribution of employment in the creative sector, the share of modern activities in the total employment rate of the creative sector is 71.2%, whilst traditional activities account for 28.7%.[52]

Creative industries perceived in the anthropological sense may have a certain importance for the area relevant for an assessment of economic potentials of Senjski Rudnik, in particular the central area of the spatial cultural-historical unit Senjski Rudnik. Namely, the transformation of the mine will result in the creation of new workforce, the employment of which requires appropriate conditions. Since this

[52] This sectoral division has been created according to the time of emergence and effect of the technological progress on the creative sector. In this respect, traditional activities include any branch developing before the two world wars, whilst modern (non-traditional) industries include those that emerged subsequently and they encompass technologically modern production of creative contents implying new technologies. Therefore, for instance, modern creative activities include telecommunicatons, computer programing, information-related activities, advertizing, other expert, scientific and technical services. Traditional creative activities encompass publishing, cinematography, program activities of broadcasting, architecture, creative, artistic and entertainment activities, and activities of libraries, archives, museums, galeries etc.

is the workforce characterized by non-transferable skills, the process of additional education is to empower said workforce as well as members of their families to work in the creative industries value chain (e.g. manufacturing of textile products, wood art products, manual packing of agricultural products, rural tourism, catering, production of traditional food, authentic textile products, handicrafts etc.) thus enabling their economic strengthening. Through rehabilitation of Senjski Rudnik and enabling the conditions for a more dynamic development of creative industries and entrepreneurship based on cultural heritage it can be expected that every third job in creative industries is to create one new job in activities complementary thereto.[53] On the other hand, the youth being computer and communications literate and having other knowledge and skills might find employment in modern creative industries based on information technologies, which would certainly affect the decrease in the demographic draining of this area.[54]

Table 5: Structure of creative industries in Kragujevac, Jagodina, Paraćin, Despotovac, Svilajnac and Ćuprija (2011)

	Total number of employed persons in the creative sector	Traditional creative activities	Modern creative activities
Kragujevac	1859	569	1290
Despotovac	138	36	102
Paraćin	840	282	558
Ćuprija	268	41	227
Jagodina	101	14	87
Svilajnac	316	72	244
Total	3522	1014	2508

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia, *Municipalities and regions in the Republic of Serbia* (2012)

[53] The assessment has been performed based on the preliminary analysis of multiplicative effects of creative industries at the level of the Republic of Serbia. See more: Mikić, H. (2012a) "Public policy and creative industries in Serbia" paper presented at the *7th International Conference on Cultural Policy Research*, Barcelona, Spain, 9-12 July 2012.

[54] The participative procedure during the course of drafting of this Management Plan, as well as consultations with local population have resulted in a finding that the major reason why they leave Senjski Rudnik is the fact that this place offers rather poor possibilities for a decent life in economic terms. The youth most commonly migrate to places such as Despotovac or Resavica where there are better employment opportunities. Moreover, their identity and memorial connection with Senjski Rudnik is rather noticeable and should there be better economic opportunities for a better life in this regard they would not have the need to migrate to places with better economic perspectives in the surrounding.

Entrepreneurs in creative industries are most commonly enterprising persons without permanent jobs, as well as creative persons who wish to be in business in addition to continuing their family tradition and preserve a certain craft, which under certain circumstances might represent a solid base for stopping depopulation processes entirely. Furthermore, the development of tourism of this area and its transformation into creative tourism will enable those working in creative industries become the major suprastructure of the tourist development of the region, since the very foundations of active tourist contents interesting to the modern tourist can be laid on them. Finally, in addition to economic effects the complete rehabilitation might have on the development of this area, the effect of the very process of preservation and bringing to purpose of the entire location should not be disregarded. Namely, according to the assessment of the planned works on the rehabilitation of this location, only during the period of their realization a total of 25 persons would be employed as conservators from different discipline and 50-70 local suppliers and about 350 implementing contractors.[55]

[55] Projections are based on the Cultural Heritage Preservation Institute Kragujevac Expert Team assessments on average resources necessary for the rehabilitation of this location.

REFERENCES

Bogdanov, N. i Stojanović, Ž. (2006) Metodologija utvrđivanja ruralnost i identifikacija ruralne Srbije: u Bogdanov, N. Ševarlić, M. (red) *Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzitnom periodu*, DAES i Poljoprivredni fakultet, Beograd.

Between different interests – conservation planning for industrial heritage sites, Stefan Brueggerhoff, Kornelius Goetz and Norbert Tempel, Conference proceedings, Copenhagen: 67-73 (2009)

Blaenavon Industrial Landscape - World Heritage Site, Management Plan 2011 -2016.

Characteristic structures of the industrial buildings from the XIX-XX centuries and technical interventions for the re – utilization, AdriennLepel, Budapest University of Technology and Economics - Hungary, Series: Architecture and Civil Engineering Vol. 4, No 1, 2006, pp. 1 – 17.

Saving the Age of Industry,*Conservation bulletin,* Issue 67: Autumn 2011.

Heritage Management Plan, DRILL HALL GALLERY, Australian Capital Territory, The Australian National University, August 2010.

IRPP/SAAH, Regional Programmefor Cultural and Natural Heritage in South East Europe 2003 – 2008, FEASIBILITY STUDY ON ALEKSANDAR'S SHAFT, Senjski Rudnik, Serbia

IRPP/SAAH – Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe – Senje Coal Mine, Senjski Rudnik, Serbia – Preliminary Technical Assessment (2005, rev 2008);

Izveštaj radne grupe za prostorna pitanja i pružanje stručne pomoći u izradi „Predloga pravne zaštite i unapređenja prostornih i urbanističkih planskih dokumenata Senjskog rudnika"

Jelinčić, D. (2008) Abeceda kulturnog turizma, Zagreb: Meandarmedia

Kliković, M. (2010) Turistike pećine Srbije, *Turistiko poslovanje* br. 6 (2010): 237-258.

Kliković, M. (2012) Analiza broja posetilaca turističkih pećina Srbije, *Zaštita prirode* br. 62 (2): 83-99.

Lazić, J. (2013) „Turizam briše granice" *Vreme*, br. 1167 od 16.maja 2013.

Ljubljana process II: Rehabilitation of our common heritage. For more information, go to: Regional Cooperation Council-TFCS (2011) *Ljubljana process II: rehabilitating our common heritage*, General Reference Framework, Council of Europe/EU, TFCS (2011)09.

Summer School of the University of Arts, workshop entitled *Cultural tourism and local development, 15-25 July 2010* http://www.arts.bg.ac.rs/rektorat/download/06.%20Radionica%20Kulturnog%20Turizma.pdf

Mikić, H. (2012) "Public policy and creative industries in Serbia" paper presented on *7th International Conference on Cultural Policy Research*, Barcelona, Spain, 9-12 July 2012.

REVIT, A Review of the Conservation ofIndustrial Heritage Assets onBrownfield Sites, Torfaen County Borough Council, November 2004.

Richards, G. (2001.), Cultural tourists or a culture of tourism? Developments in the European cultural tourism market, in: *Innovations in culturaltourism: proceedings of the 5th ATLAS International Conference Innovatoryapproaches to culture and tourism,* 1998, Rethymnom, Crete, (editor Buther, J.), ATLAS, Tilburg: 1-10.

Predlog ODLUKE O UTVRĐIVANjU SENjSKOG RUDNIKAZA PROSTORNU KULTURNO-ISTORIJSKU CELINU, Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac, 2008.

Rudan, E. (2012) Razvojne perspektive kreativnog turzima u Hrvatskoj, *Ekonomska misao i praksa* br. 2(2012):713-730.

Regionalna agencija za razvoj Šumadije i Pomoravlja (2012) *Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravnja*, Kragujevac: Reginalna agencija za razvoj Šumadije i Pomoravlja

Republički zavod za statistiku, Opštine i regioni u Republici Srbiji(2012), Beograd: Republički zavod za statistiku

Republički zavod za statistiku (2008), *Opštine u Srbiji* , Beograd: Republički zavod za statistiku

Rikalović, G. H. Mikić, D. Molnar (2013) Razvoj kreativnih industrija u Srbiji i pouke Australijskog iskustva, *Kreativna Australija: dobar put u kreativno društvo i ekonomiju*, Beograd: SFBC-Grupa za kreativnu ekonomiju.

Stošić, N. M. Radojković (2010) Promocija spomenika kulture obuhvaćenih Ljubljanskim procesom u medijima (kratka analiza), Beograd: Balkankult fondacija

SAMOA, société d'aménagement de la métropoleoue statlantique, Intelligent Conservation and Re-use of the Industrial Heritage, September 2004.

Society for Industrial archeology, occasional publications, Symposium – Industrial archeology and the human sciences, number three - April 1978.

The ICOMOS (1964) „Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments andSites", ICOMOS

The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), 2003.

Transactions/Working Papers,The TICCIH Seminar on Training and Education within the Field of Industrial Heritage, Stockholm and Norberg, Sweden, June 8 – 1 1 , 2 00 8, Edited by Jan af Geijerstam, Stockholm 2008/2009.

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka (2011) *Kulturne politike regiona Srbije: Pomoravski okrug*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka (2011) *Kulturne politike regiona Srbije: Šumadijski okrug*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Zakić, Z. G. Rikalović, Ž. Stojanović (2011) Ruralna budućnost Srbije i EU, u: Jovanović-Gavrilović, B. Rakoljac-Antić, T. (ur) *Ekonomska politika i razvoj*, CID-Ekonomski fakultet, Beograd, str. 3-28.

Zakon o kulturnim dobrima (Sl. glasnik br.71/9)

Zakon o prostornom planu Republike Srbije 2010-2020.(Sl. glasnikbr. 88/10).

Zakonu o turizmu (Službeni glasnik RS, br. 36/2009, 88/2010 i 99/2011 – dr. zakon i 93/2012)

Uredba o uslovima pribavljanja i otuđenja nepokretnosti neposrednom pogodbom, davanja u zakup stvari u javnoj svojini i postupcima javnog nadmetanja i prikupljanja pismenih ponuda („Službeni glasnik RS", br. 24/12)

UNDP- United Nations Development Programme (2008) *Creative Economy Report 2008: The Challenge of Assessing the Creative Economy: Towards Informed Policy-making*. New York, UNDP & UNCTAD

UNESCO (2006) *Towards sustainable strategies for creative tourism: creative cities network* http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001598/159811E.pdf (accessed on 1st August 2013).

Šurdić, B. N. McGrath, B. McGrath (2010) *From industrial Revolution to Post Industrial Evolution: Transforming Mining Community to Eco-museum*, Business Plan form Ljubljana process.

Internet sources:

http://www.erih.net
http://archive.cyark.org
http://www.ticcih.org
http://vcpd.cvut.cz
http://kreativnaekonomija.net